

Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

RAPPORTEN

1940

No. 1 Het onderzoek naar de aanwezigheid
van overblijfselen van het kasteel te Batavia

Uitgegeven met steun der Gemeente Batavia door het
Koninklijk Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen

BATAVIA
KON. DRUKKERIJ DE UNIE
1941

INHOUD

	Blz.
Het onderzoek naar de aanwezigheid van overblijfselen van het kasteel te Batavia, door DR. W. F. STUTTERHEIM	5
Bijlage A. Rapport van den ambtenaar voor de Europeesche oudheden, DR. K. C. CRUCQ	15
Bijlage B. Beschrijving der gevonden pijpekoppen en pijpestelen en hun merken . .	23
Bijlage C. Rapport van den keramologisch adviseur, E. W. VAN ORSOY DE FLINES	25
Beschrijving der platen	28

HET ONDERZOEK NAAR DE AANWEZIGHEID VAN OVERBLIJFSELEN VAN HET KASTEEL TE BATAVIA.

Inleiding.

De publicatie der rapporten van den ambtenaar voor de Europeesche oudheden, Dr. K. C. Crucq, en van den keramologisch adviseur, den heer E.W. van Orsoy de Flines, betreffende de op het kasteelsterrein te Batavia gehouden proefontgravingen en de daarbij gedane vondsten, behoeft eenige nadere toelichting.

De beperkte personeelsbezetting van den Oudheidkundigen Dienst zoowel als de redelijkerwijze te verwachten geringe wetenschappelijke resultaten van een onderzoek op genoemd terrein zouden het ter hand nemen daarvan vanwege den dienst onverantwoord hebben doen zijn. De weinige beschikbare gegevens over de lotgevallen van het kasteel in den aanvang van de vorige eeuw spreken immers alle van afbraak tot verkrijging van bouw materiaal voor den bouw van groote werken te Weltevreden, terwijl het feit, dat nog nimmer bij bouwwerkzaamheden op het kasteelsterrein op belangrijke fundeeringsresten gestooten werd — daar althans niets van bekend is — de overtuiging wettigde, dat bovenbedoelde afbraak van het kasteel ook het uitbreken van deszelfs fundamenteen zal hebben omvat.

Onder de gegeven omstandigheden was er zelfs niets, dat — op grond van overwegingen van wetenschappelijken aard alleen — een onderzoek van het kasteelsterrein middels ontgraving gewettigd zou kunnen hebben.

Niettemin bleken er redenen te bestaan, die een onderzoek in overweging deden nemen.

Het is bekend dat, na de reeds in de vorige eeuw aangevangen studie van archieven en literatuur door mannen als Bosboom en Brandes en voornamelijk tengevolge van de verschijning in 1922 van het magistrale werk „Oud-Batavia” van den toenmaligen landsarchivaris De Haan, in de achter ons liggende decennia een meer algemeene belangstelling voor het verleden van Batavia gewekt is, een belangstelling waarvan de totstandkoming van de stichting Oud-Batavia in 1937 het tastbaar bewijs heeft verschaft.

De volstrekte onverschilligheid ten opzichte van dat verleden, welke na den ondergang van de Oost-Indische Compagnie en van de door haar in Azië vertegenwoordigde wereldbeschouwing had toegelaten, dat de heibazen van Batavia hun voor pakhuizen bestemde heipalen dreven dwars door het gebeente van gouverneurs-generaal — waaronder Jan Pieterszoon Coen — en andere personen, die bij hun leven een soms passieve, soms actieve rol hadden gespeeld in de internationale politiek van Azië, doch die thans den smaad moesten ondergaan tot onderlaag te dienen van den geurenden inhoud van koloniale pakhuizen, was eindelijk geweken en had plaats gemaakt voor belangstelling. Het schijnt, dat men ten slotte toch den angst voor en den afschuw van het oude Batavia was kwijtgeraakt, welke deszelfs bewoners in het begin van de 19e eeuw naar buiten dreef om daar tegelijk met de malaria ook hun verleden te ontvluchten.

Thans tracht men zelfs — uiteraard voorzoover zulks nog mogelijk blijkt — de vroeger aangerichte schade weder te herstellen en de schande eener cultuurlooze en onwetenschappelijke geringschatting van het verleden uit te wischen. Verblijdende voorbeelden van deze gewijzigde opvattingen kunnen worden gegeven.

Nadat, dank zij de voorbereidende onderzoeken van Bloys van Treslong Prins, de definitieve vaststelling van het graf van Batavia's stichter in 1938 aan Dr. Crucq was gelukt ¹⁾, werd deze plek voorgoed in een toestand gebracht, welke in overeenstemming is met hare beteekenis voor de politieke geschiedenis van deze landen. De inschrijving in het Openbaar Centraal Monumentenregister van enkele nog grootendeels ongerept gebleven gebouwen uit de 17e en 18e eeuw maakte vervolgens het geruischloos verdwijnen daarvan — afbraak gaat in Indië snel en geruischloos — onmogelijk ²⁾.

Tot de van overheidswege getroffen of in overweging genomen maatregelen voor het behoud van wat nog gespaard bleef dan wel voor de herinnering aan wat reeds verloren ging, behoort nu ook het ten deele reeds ten uitvoer gelegde plan der Gemeente Batavia om bij hare stadsverzorging rekening te houden met dergelijke overblijfselen of herinneringen. Een der onderdeelen van dat plan is de aanleg van een plantsoen op het kasteels-terrein. Aangezien zich daarbij als vanzelf de vraag voordeed of er zich mogelijkerwijze toch nog zoo vele en zoo belangrijke resten van het kasteel in den grond konden bevinden, dat blootlegging en opname daarvan in dat plantsoen goeden zin zouden hebben, wendde de burgemeester zich tot het hoofd van den Oudheidkundigen Dienst met een verzoek om advies.

Na hetgeen boven reeds werd opgemerkt zal het echter wel duidelijk zijn, dat dit advies onmogelijk gegeven kon worden zolang niet door proefontgravingen de aanwezigheid van dergelijke overblijfselen zou zijn vastgesteld dan wel hun afwezigheid geconstateerd.

De resultaten van deze dank zij de medewerking der Gemeente Batavia mogelijk gemaakte proefontgravingen, welke in het ondervolgende zullen worden samengevat en in de bijgevoegde rapporten uitvoeriger kunnen worden bestudeerd, hebben aangetoond, dat noch het standpunt der pessimisten (die geen steen en geen scherf verwachtten), noch dat van de optimisten (die een redelijke hoop koesterden op behoorlijke restanten, welke eventueel zelfs een restauratie mogelijk zouden maken) juist was. Dat, wat tevoorschijn kwam, laat zich niet beter typeeren dan door de opmerking, dat de sloopers van het kasteel in al hun ijver en hebzucht toch tamelijk slordig te werk moeten zijn gegaan, aangezien zij hier en daar nog iets hebben vergeten. Waarschijnlijk lag dat „iets” tijdens de werkzaamheden bedolven onder den opgeworpen grond, die vetter buit had ontbloot.

Elk op zichzelf genomen hebben de gevonden restanten noch in wetenschappelijk, noch in historisch of aesthetisch opzicht veel te beteekenen. Hun belang ligt echter in de eerste plaats in het feit, dat thans is vastgesteld, dat de opruiming niet absoluut is geweest, zoodat in de niet doorzochte terreingedeelten nog overblijfselen aanwezig *kunnen* zijn. In de tweede plaats hebben zij een correctie kunnen doen aanbrengen op onze voorstelling der ligging van het kasteel, zooals wij die op grond van de oude kaarten meenden te moeten aannemen, doch die daarop niet steeds zuiver blijkt te zijn weergegeven. In de derde plaats verschaffen zij ons enkele details, welke voor de reconstructie van het leven der bewoners van het kasteel van belang kunnen zijn. En in de vierde plaats doen zij ons de vaste punten aan de hand, waar elk later alsnog te ondernemen onderzoek van uit zal diener te gaan. In verband met dit laatste punt is dan ook het voornemen der Gemeente Batavia toe te juichen, om ter plaatse een plantsoen te doen aanleggen, aangezien daardoor bedoeld onderzoek ten allen tijde mogelijk zal blijven.

¹⁾ Zie *Oudheidkundig Rapport*, 1938 no. 1.

²⁾ Zie *Oudheidkundig Verslag*, 1940, blz. 12.

Onder de gegeven omstandigheden nu leek publicatie van de verkregen resultaten gewenscht, niet in de laatste plaats omdat tengevolge van de onrust der tijden, waarin wij leven, niet alleen de schamele, hoewel door hun gering aantal juist belangrijke overblijfselen zelf, doch ook de daarvan vervaardigde foto's, teekeningen en beschrijvingen — zoolang zij niet door de drukpers zijn vermenigvuldigd — allerminst voor vernietiging zijn gevrijwaard.

Daarenboven moeten wij bedenken, dat de belangstelling voor het verleden van Batavia, waarvan boven met instemming gewag werd gemaakt, nog jong en zwak is. Voorloopig dient zij nog in stand te worden gehouden door den steun en het voorbeeld van den kleinen kring van hen, die haar beteekenis voor het heden en de toekomst helder inzien. Zoo is het gegaan in Nederland en zoo zal het ook hier gaan.

Hierin nu ligt een tweede reden, waarom de publicatie van de verkregen resultaten niet achterwege mag blijven en de resultaten niet in het archief van den Oudheidkundigen Dienst aan de openbaarheid mogen worden onttrokken. Zonder den stimuleerenden invloed, welke van goed gedocumenteerde en rijk verluchte literatuur uitgaat, kan zich op den duur geen wetenschappelijke, ja zelfs geen populaire belangstelling handhaven.

Het past ons dan ook hier onze erkentelijkheid te betuigen voor het feit, dat de Gemeente Batavia bedoelde publicatie door het verleenen van financieelen steun heeft mogelijk willen maken.

Het kasteel te Batavia.

Teneinde den niet met de ligging van het kasteel¹⁾ te Batavia en deszelfs bouwgeschiedenis vertrouwden lezer in de gelegenheid te stellen zich daaromtrent een denkbeeld te vormen zonder genoodzaakt te zijn een en ander uit de verspreide literatuur bijeen te zoeken, moge hier een kort overzicht volgen aan de hand van de bij de ontgravingen gebruikte „Kaart van de vestingwerken van de Stad en het Kasteel Batavia. Anno 1788” door C. F. Reimer, welke thans voor het eerst wordt afgedrukt, zij het dan ook dat slechts dat gedeelte wordt gereproduceerd, dat op het kasteel betrekking heeft.

Niettemin blijft het uiteraard wenschelijk, dat de belangstellende lezer de beschrijvingen van het kasteel naslaat, zooals deze gegeven zijn door hen, die het uit eigen aanschouwing hebben gekend.

In de eerste plaats is dat J. Nieuhof, in wiens „Gedenkwaardige Zee- en Lantreise door de voornaemste Landschappen van West en Oost-indien” (1682) een afzonderlijk stuk voorkomt, getiteld : „wijtloopig verhael der Stad Batavia”. Nieuhof's beschrijving dateert echter van niet veel vroeger dan die in F. Valentijn's „Oud en nieuw Oost-Indiën” uit 1686, die daarenboven veel uitvoeriger is (verschenen 1724-1726).

Dan vindt men voor het midden der 18e eeuw bij J. W. Heydt, „Allerneuster geographisch und topographischer Schau Platz von Africa und Ost-Indiën” (1744) betrouwbare gegevens, terwijl de platen van den teekenaar J. Rach († 1783) ons omtrent de tweede helft dier eeuw nader inlichten²⁾.

¹⁾ De term kasteel is eenigszins misleidend, aangezien daarbij gemeenlijk aan één groot gebouw wordt gedacht. In werkelijkheid was het kasteel te Batavia een castellum, een versterkte legerplaats, binnen welks punten en courtines verschillende gebouwen een plaats vonden. Beter zou het woord passen, dat de Engelschen gemeenlijk voor dergelijke versterkte plaatsen in Azië gebruiken: Fort.

²⁾ J. DE LOOS-HAAXMAN, *Johannes Rach en zijn werk*. 1928. De op het kasteel betrekking hebbende platen staan op blz. 11, 19, 57, 73, 79, 99, 101, 107.

Bovenstaande bronnen zijn het dan ook voornamelijk geweest, die bij de behandeling van het kasteel in F. de Haan's „Oud-Batavia” tot legger hebben gediend ¹⁾.

Geven wij dan thans een enkele toelichting bij *plaat 1* met de afbeelding van een gedeelte van Reimer's kaart.

Het kasteel werd aan de Westzijde begrensd door de „Groote Rivier” of Kali Besar, een der uitmondingen van de Tjiliwoeng. Aan de Noordzijde lag de kasteelsnoordergracht, aan de Oostzijde de stads(buiten)gracht en aan de Zuidzijde de kasteelszuidgracht ²⁾.

Over laatstgenoemde gracht voerde een brug ³⁾ vanuit het kasteel naar het ten Zuiden daarvan gelegen kasteelsbuitenplein of Galgenveld ⁴⁾, dat dus geen onderdeel van het kasteel uitmaakte, hoewel de erop gelegen gebouwen (in het westen de zgn. Dispens en Artilleriemagazijn, in het Zuiden de Amsterdamsche Poort met kazernes, in het Oosten de gebouwen van den Raad van Justitie en daarachter, aan de overzijde van een smalle gracht (=stadsbinnengracht), de Graanpakhuizen) toch in allerlei opzicht met het kasteel te maken hadden.

Ging men van het kasteelsbuitenplein over de brug dan kwam men eerst aan een op de zuiderfaussebraie gelegen halvemaaanvormig verdedigingswerkje met beddingen voor geschut ⁵⁾. Achter dit werkje betrad men vervolgens de Landpoort, een onaanzienlijke toegang, welke in 1751 tegelijk met de zuidercourtine was afgebroken om van 1785 tot 1788 echter daarmede weer te worden opgebouwd. De poort lag, zooals gezegd, in de zuidercourtine, welke de verbinding vormde tusschen de twee zuidelijke punten Diamant (ZW) en Robijn (ZO) ⁶⁾. Laatstgenoemde punt was aan haar zuidersaillant met een 28 m langen muur (waarin een kleine poort, Delftsche Poort geheeten) verbonden met den noordelijken hoek der bovengenoemde Graanpakhuizen.

Op de punt Diamant lagen de provoostwoning en een wacht, terwijl de punt Robijn aan weerszijden van een binnenplaats, die op het maaiveld gelegen was, de kapiteinswoning en eveneens een wacht droeg ⁷⁾. Onder de provoostwoning op de punt Diamant lagen kruutkelders en brandvrije kazematten, onder de punt Robijn kruutkelders.

Vóór de afbraak van de zuidercourtine waren ten Noorden daarvan woningen der Raden van India gelegen, die men dus op Reimer's kaart niet meer aantreft ⁸⁾. De ten Westen daarvan gelegen lijfwacht en boekdrukkerij en de in het Oosten gelegen woning van den Directeur-Generaal (het hoofd van den handel) waren echter niet afgebroken en vindt men dus op de kaart terug ⁹⁾.

¹⁾ F. DE HAAN, *Oud-Batavia*, 2e druk (1935), blz. 109 - 170. Voor de afbeeldingen in het bijbehorende platenalbum raadplege men echter liever den eersten druk, waar de reproducties helderder en duidelijker zijn.

²⁾ De stadsbuitengracht ten Oosten van het kasteel stond niet in verbinding met de kasteelszuidgracht. Ertusschen lag een landtong, waarop een muur met poort, welke de punt Robijn met de zgn. Oostzijdsche pakhuizen verbond. Deze poort heette Delftsche Poort.

³⁾ Dit was een uit steenen bogen met houten klap samengestelde brug. Zie RACH (uitgave DE LOOS-HAAXMAN), blz. 57. (Het aldaar medegedeelde, dat deze brug op de plaats gelegen heeft, waar later de draaibrug kwam te liggen, is niet geheel juist; laatstgenoemde brug lag iets westelijker). De plaat geeft den toestand weer na de afbraak der zuidercourtine. Zie ook HEYDT's plaat bij DE HAAN, K2, waar de steenen bruggebogen duidelijker te zien zijn.

⁴⁾ Zie RACH, blz. 101.

⁵⁾ Van dit en de overige halvemaaan (voor ooster- en noordercourtine) bestaan geen afbeeldingen. Zij werden aangelegd na RACH's en HEYDT's teekeningen.

⁶⁾ Zie RACH, blz. 57 en DE HAAN, K2.

⁷⁾ Dat deze gebouwen omvangrijk genoeg waren, zien wij bij RACH op blz. 19. Vgl. blz. 99.

⁸⁾ Ook niet op de platen van RACH, doch wel bij HEYDT (DE HAAN, K2 en K4).

⁹⁾ Zie ook RACH, blz. 73 links.

Door de Landpoort ¹⁾ betrad men vervolgens het door de afbraak der woningen van de Raden van India zeer verruimde, doch altijd nog kleine kasteelsbinnenplein, para-deplaats of plein voor openbaar vertoon ²⁾. Aan de Westzijde werd dit plein afgesloten door de kleine kasteelskerk (welker diameter binnenwerks slechts 13.60 m bedroeg) en aan de Oostzijde door de langs de geheele oostercourtine loopende Wapenkamer, en wel speciaal die onderdeelen daarvan, die bekend stonden onder den naam van Groote Kas en de Groote Winkel. Aan de Noordzijde werd het kasteelsbinnenplein begrensd door een blok gebouwen, door een smalle gang in tweeën gesplitst en voor het westelijk gedeelte de woning van den Gouverneur-Generaal en de Staatsiezalen (het zgn. Gouvernement) alsmede de Secretarie, voor het oostelijk gedeelte de Loge, waarin o.a. de Compagnieswinkels en het soldijkantoor, bevattende. Bovengenoemde smalle gang werd aan de Zuidzijde door de hoge Pinangpoort ³⁾ afgesloten, aan de Noordzijde, waar zij op het kasteelsachterplein uitmondde, door de Middelpoort.

Dit achterplein werd aan de Noordzijde begrensd door pakhuizen, welke tevens de noordercourtine uitmaakten en waarin de Waterpoort weder uit het kasteel leidde ⁴⁾. Deze pakhuizen verbonden de beide noordelijke punten Paerel (NW) en Saphier (NO), elk waarvan van een wacht voorzien was.

¹⁾ Dr. K. C. CRUCQ deelde mij inzake deze poort nog het volgende mede: „Deze poort is de nieuwe Landpoort, gebouwd tusschen 1785 en 1788. In 1751 was de zuidercourtine tusschen de punten Diamant en Robijn en ook de daarin staande Landpoort afgebroken. Een dertig jaren later heeft men echter, denklijk beangst door den oorlog met Engeland, besloten om het kasteel weder in staat van verdediging te brengen. Dit blijkt uit den Minuutbrief naar Nederland van 31 December 1793, 2e deel, Batavia par. 138 „..... nopens de in den Jongsten Engelse oorlog op diverse plaatsen gemaakte Epaulementen” (= halvemanen) „..... is nader besloten bij Secreete Notulen van 23 Augustus 1793: 1e 2e aan de Epaulementen buiten de waterpoort en achter de wapenkamer, wyl derzelver aanhouding van nut geoordeeld word, de voorgestelde verbeeteringen, door het graven van Gragten enz., na een daar van geformeerd plan te laten geschieden en 3e te approbeeren de voorgestelde monture dier epaulementen ieder met 4 kanons van 8 of 6 lb. caliber, benevens 4 Gezwind stukken, en een van laastgem. soort in reserve, alles met dies toebehooren.” Te dien einde was door de Raden van India Smith, Radermacher en Van Stockum een rapport uitgebracht over de desbetreffende ontwerpen (1783). Dit rapport wordt o.a. vermeld in Afgaande Patriasche Missive naar de Kamer Zeeland dd. 15 November 1785 par. 149: „De gebrekkige staat der Fortificatien van het Casteel Batavia is reeds voor lange door kundige Lieden geremarqueert en dat aan het zelve al vrij wat ontbreekt, om tegen eene reguliere belegering te kunnen bestand sijn, mitsgaders dat de zelve niet sonder groote moeite en exessive Kosten, in een reguliere Vesting, na de hedendaagsche Smaak en Manier van fortificeeren, Kan veranderd worden, en dus hebben dan ook op het schriftelijk rapport door de Heeren Smith, Radermacher en Van Stockum, uitgebragt op de ingediende Plans, om het Casteel in een beeteren staat van Verdediging te brengen, daar aan maar eenige weinige Veranderingen en Verbeeteringen kunnen gemaakt worden”. Dit rapport is niet op het Landsarchief aanwezig. Evenwel blijkt uit Reimer's kaart dat de verbeteringen hebben bestaan uit den bouw der genoemde zuidercourtine en Landpoort benevens den aanleg van halvemanen op de noorder-, ooster- en zuiderfaussebraie ter dekking der kasteelspoorten. Reeds in 1762 hadden de ingenieurs Leupken en Van Barnekow een nieuwe Landpoort ontworpen (zie BOSBOOM, T.B.G. XLVI (1903), blz. 386 onder VIa en 405-406). De volgens dit project ontworpen corps de guardes zijn niet gebouwd. In den „Bondel-Papieren door den Majoor Reimer nagelaaten gehoorende tot het Defensie-Weezen”, aanwezig op het Landsarchief, vond ik in de „Secreete opstellen en Verhandeligen betreffende de Commissie der defensie van Batavia, Aanfang neemende met d. 23 Augustus 1793” een passage handelende over de halvemanen op de buitenbarmen van het kasteel, waaruit blijkt, dat toentertijd deze halvemanen en de nieuwe Landpoort inderdaad bestonden, zooals op Reimer's kaart van 1788 is aangegeven. Deze passage luidt: „Over de halve maanen voor de Noord; en de oostpolygon heeft d' onderget. d'Eere gehad, onder d. 26 July voorstellen te doen, dan omtrent diegeene welke voor de landpoort der zuydpolygone legd, moet het nut vrij twijfelagtig geoordeeld werden, naardien het midden daarvan, open zijnde, ter oorzake van den daardoorloopenden rijweg, en dus het werkje niet wel door gragten afgesneden, en gelijk de twee anderen verzekerd konnende werden desselfs swakheyd, wijng zou kunnen toebrengen aan de bevordering eener goede verdediging van 't kasteel”.

²⁾ Zie RACH, blz. 73 en HEYDT bij DE HAAN K4.

³⁾ Te zien bij RACH, blz. 57 binnen het vierkante raam der klapbrug.

⁴⁾ Zie RACH, blz. 11 en 79.

De westelijke courtine van het kasteel (waaraan dus het Gouvernement grensde) zag uit op den kasteelsvijver, waarin een galerij en speelhuis voor den Gouverneur-Generaal stonden, die door een poortje konden worden bereikt. De vijver was door een dam van de rivier gescheiden ¹⁾.

De oostelijke courtine ten slotte werd gevormd door de gebouwen van de Wapenkamer, vanwaar men door een poortje buiten het kasteel kon treden en het halvemaaanvormige werkje bereiken, dat daar, evenals voor de zuider- en noordercourtine, was aangelegd ²⁾.

Tenslotte moet nog de zgn. zeebatterij vermeld worden, die ten Westen van de Paerel lag ³⁾.

Bezien wij thans de ligging van het kasteel in het huidige terrein, dan blijkt in de eerste plaats de kasteelszuidergracht gedempt te zijn, zoodat het eigenlijke kasteelsterrein niet meer van het voorplein of buitenplein gescheiden is ⁴⁾. De Dispens op laatstgenoemd plein staat er echter nog, evenals een gedeelte van het Artilleriemagazijn ⁵⁾ en de Graanpakhuizen, gemeenlijk Oostzijdsche pakhuizen genoemd ⁶⁾.

Van de gebouwen op het eigenlijke kasteelsterrein is niets meer over — de weg, welke oorspronkelijk vanaf de Amsterdamsche Poort over het buitenplein naar de Landpoort leidde, bestaat weliswaar nog, doch buigt onmiddellijk voorbij de Dispens naar het Westen af in plaats van recht op de Landpoort aan te lopen, zooals vroeger het geval was. Door deze afbuiging loopt deze Kasteelweg (hier Kanaalweg geheeten) verder dwars over de plaats van de kerk naar bewesten de punt Paerel, laat deze rechts liggen en verlaat op de plaats van de vroegere zeebatterij via Uitkijkbrug en Rusmanbrug het kasteelsterrein.

De bouw en bevestiging van het kasteel werd begonnen onder Jan Pieterszoon Coen en voltooid onder Antonio van Diemen. Aan het einde van diens ambtsperiode (1645) had de kasteelsbevestiging de vorm en indeeling verkregen, die zij in hoofdzaak heeft behouden.

De bebouwing van het binnen de muren des kasteels gelegen gedeelte is na de stichting voortdurend uitgebreid en gewijzigd. Afgezien van de verbouwing van de Waterpoort in 1756 en volgende jaren en enkele wijzigingen van geringer beteekenis, heeft er slechts één belangrijke verandering plaats gehad, te weten de afbraak van de zuidercourtine, de

¹⁾ Dr. K. C. CRUCQ deelt mij over den kasteelsvijver nog het volgende mede: „In 1790 werd de vijver gedempt en verdwenen de galerij en het speelhuis. De betreffende Resolutie heb ik niet gevonden. Echter blijkt uit een passage in den „Bondel-Papieren door den Majoor Reimer nagelaaten enz.”, dat in 1793 de vijver Schuytehaven heette; deze Schuytehaven is aangegeven op Reimer's detailkaart van de punt Diamant. In 1793 was men bezig deze Schuytehaven te dempen. Bedoelde passage in Reimer's brief van 8-12 September 1793 luidt aldus: „Van de Faussebraye der Westerpolygone, zoude nog minder niet te verhoopen zijn, indien een vijand den boom zoude weeten te forceeren en alsdan met vaertuigen binnen de rivier te dringen; vermits de begonnene opvulling der voormalige Schuytehaven; den vijandlijken aanloop op de Faussebraye, onweersstaanbaar zouden maaken indien dezelve niet overal met een ~~eene~~ genoegsaame Infanterie artillerie bezet konde werden; derhalven, diende een voornaam oogmerk gericht te blijven op de zeebatterie, ...”.

²⁾ Zie RACH, blz. 19.

³⁾ Zie over de zeebatterij Dr. K. C. CRUCQ in T.B.G. deel LXXVII (1937), blz. 121 vlgg. De fundeeringen, waarop men bij het heiwelk voor de nieuwe brug bij de Uitkijk in den Noord-Westhoek van het kasteelsterrein stootte, zullen hier wel toe behoord hebben.

⁴⁾ Dat wil zeggen, de thans gedempte kasteelszuidergracht was niet de oorspronkelijke, die reeds ± 1870 gedempt werd om later opnieuw te worden gegraven, doch in een enigszins andere richting.

⁵⁾ Het andere, zuidelijke gedeelte is destijds afgebroken voor den aanleg van de spoorbaan, die dit stadsgedeelte heeft ontsierd, afgesneden van de eigenlijke benedenstad en uit het gezichtsveld weggenomen, zoodat het oorspronkelijk kasteelsterrein een verloren hoek werd.

⁶⁾ Dispens, Artilleriemagazijn en Graanpakhuizen zijn thans in het Openbaar Centraal Monumentenregister ingeschreven (zie *Oudheidkundig Verslag*, 1940, blz. 12).

daaraan belendende woningen der Raden van India en de Landpoort. Hiertoe was reeds onder Gustaaf Willem Baron van Imhoff besloten, maar het werk werd eerst in 1751 onder zijn ambtsopvolger Jacob Mossel uitgevoerd. Later (1785-1788) heeft men weder een nieuwe zuidercourttine en Landpoort gebouwd.

De afbraak van het kasteel is onder Herman Willem Daendels in 1809 begonnen. De betrokken passage uit diens resolutie van 4 April 1809, betrekking hebbende op de bouwmaterialen, bestemd voor het „Gouvernementaal Gebouw” te Weltevreden (het zgn. paleis aan het Waterlooplein), de kazernes op de Waterplaats en nog eenige andere gebouwen, luidt :

„Tot deeze gebouwen zullen zooveel als mogelijk worden gebezigd, de bruikbare materialen der navolgende tot afbraak bestemde gebouwen enz. te weeten

In het Kasteel

het Gouvernement met deszelfs bijgebouwen de voormalige Generaalswagt met het geen daar aan annex is” ¹⁾.

Daendels liet dus de twee groote blokken (Gouvernement en Loge), mitsgaders de kasteelskerk, boekdrukkerij en lijfwacht afbreken, zoodat de Engelschen bij hun komst te Batavia nog slechts de wallen vonden staan, alsmede enkele pakhuizen. Dit laatste blijkt uit de mededeeling van W. Thorn : „The Castle at Batavia is very spacious, and contains a number of buildings and extensive warehouses ; in the construction of which, prodigious labour and expense must have been incurred”, welke mededeeling in 1815 werd gedaan ²⁾. Wanneer de afbraak der door de Engelschen aangetroffen gebouwen heeft plaats gehad, is onbekend, doch er is alle reden te vermoeden dat zij nog gedurende het Engelsch tusschenbestuur (1811-1816) haar beslag heeft verkregen. Omstreeks 1820 blijkt tenminste van het kasteel niet veel meer over te zijn dan enkele aardhoopen, waar eens de kasteelpunten hadden gestaan ³⁾.

Het onderzoek.

Het onderzoek van enkele gedeelten van het kasteelsterrein werd in 1940 in de maand April aangevangen en duurde tot en met de maand Augustus d.a.v. Het werd mogelijk gemaakt door de bereidwilligheid van den directeur van den Dienst der Gemeentewerken te Batavia, die gedurende genoemden tijd een ploeg van vier arbeiders onder een mandoer ter beschikking stelde, welke ploeg onder voortdurende leiding en toezicht van den ambtenaar voor de Europeesche oudheden de ontgravingswerkzaamheden heeft verricht.

Intusschen bleek het onderzoek om verschillende redenen te moeten worden beperkt.

In de eerste plaats moest rekening worden gehouden met het gering aantal gravers, waardoor genoegende diende genomen te worden met het aangraven van eventueel op van tevoren vastgestelde punten aanwezige restes. Besloten werd de verdere ontgraving daarvan van hun belangrijkheid te laten afhangen.

¹⁾ Laatstgenoemde gebouwen waren reeds bij Resolutie van 15 Februari 1809 buiten onderhoud gesteld als zijnde „nutteloos en gedeeltelijk reeds tot afbraak bestemd.”

²⁾ W. THORN, *Memoir of the conquest of Java, with the subsequent operations of the British forces in The Oriental Archipelago*. Blz. 253.

³⁾ Thans is ook van deze aardhoopen weinig meer over — slechts op de plaats van de punt Saffier vindt men nog een flauwe terreinverhooging.

Voorts moest een groot gedeelte van het oorspronkelijke kasteelsterrein buiten beschouwing blijven, aangezien dit in gebruik is bij de Java Houthandel Maatschappij dan wel door Gouvernementspakhuizen in beslag wordt genomen.

Door bovengenoemde beperkingen kon geen onderzoek worden ingesteld naar de overblijfselen van de punten Paerel, Saphier en Diamant, van de noordercortine met de daarin gelegen Waterpoort, van de noordelijke helft van de oostercortine en van een deel der ten Zuiden en ten Westen van genoemde muurwerken gelegen gebouwen. Het onderzoek heeft zich dus bepaald tot de overblijfselen van de zuidercortine, van de Landpoort, de punt Robijn, een gedeelte van de oostercortine en enkele gebouwen, gelegen binnen de westelijke helft van het kasteelsterrein.

Alvorens met dit onderzoek aan te vangen werd op het kantoor van den Oudheidkundigen Dienst de kaart van Reimer (*plaat 1*) in de rooilijnskaart van de Gemeente Batavia ten ruwste ingeschetst. Hierdoor konden de plaatsen worden bepaald, waar, zóó er zich al overblijfselen in den bodem mochten bevinden, deze met de meeste kans op succes konden worden aangegraven. Later bleek, dat Reimer's kaart niet geheel betrouwbaar is, doch het verschil is gering ¹⁾.

De resultaten van het onderzoek waren de volgende.

Van de fundeeringen der ten Westen van de Kasteelweg gelegen hebbende gebouwen werd niets of zoogoed als niets teruggevonden. Met name bleek elk spoor van de kasteelskerk te zijn verdwenen; althans voorzoover dit kon worden nagegaan, daar de bovengenoemde weg over de plaats van de kerk loopt. Enkele ten NW en ZW van de kerk gelegen putten en goten had men echter niet weggebroken, terwijl ook een stuk van een waterkeeringsmuurtje, dat met wandtegels en plavuizen belegd was geweest, kon worden blootgelegd. Hier en daar lagen nog stukken van plaveisel of vloeren.

Meer resultaten konden worden geboekt ten Oosten van den Kasteelweg. In de eerste plaats konden stukken van de fundeering van de zuidercortine en wester- en oostface van punt Robijn worden aangegraven, zij het dan ook, dat deze meestal nog slechts uit niet goed bruikbare karang-blokken bestonden, welke om die reden waren achtergelaten. Op één plaats echter werd baksteen metselwerk met een hoeveelheid schuin behakte karang-blokken aangetroffen, waarmede de muur oorspronkelijk was bekleed. Dit was op den hoek tusschen de zuidercortine en Robijn. Door de ligging der aangegraven fundeeringen kon het verloop van zuidercortine en Robijn worden vastgesteld.

Interessant was de vondst van een gedeelte van de uit baksteen gemetselde, buisvormige drinkwaterleiding, welke van den Molenvliet onder stad en kasteel naar de reede heeft geleid om kasteel en schepen van drinkwater te kunnen voorzien.

In de nabijheid werd voorts nog een brok bestrating van gele klinkers met hardsteen stoepranden ontgraven, welke zich vlak voor de Landpoort bevonden heeft. Van de poort zelf kon niets worden teruggevonden.

Geen enkel overblijfsel van de belangrijke gebouwen binnen de kasteelsmuren werd aangegraven. Dat zij er niet zijn is hiermede echter nog geenszins bewezen, daar het, zooals gezegd, met het beschikbare personeel niet doenlijk was het geheele terrein te onderzoeken. De kans op het vinden van bedoelde overblijfselen is echter zeer gering, daar wij weten, dat juist deze gebouwen door Daendels voor afbraak in aanmerking werden gebracht.

¹⁾ Er bestaan verschillen tusschen Reimer's hoofdkaart en zijn detailkaarten, o.m. in de hoeken, welke door punten en courtines worden gemaakt.

Uit den toestand, waarin alle aangegraven overblijfselen verkeerden, blijkt ten duidelijkste, dat zij niet meer dan toevallig onopgeruimd gebleven fragmenten van de fundeeringen des kasteels zijn; nergens konden zij over eenigen afstand worden vervolgd. Het onderzoek heeft dus wel aangetoond, dat het overige terrein zeker geen intact gelaten fundeeringen of muurresten zal bevatten, zooals wij die bijvoorbeeld van het fort Speelwijk te Bantén kennen.

Intusschen waren tijdens het onderzoek talrijke losse vondsten gedaan, geen van allen echter van meer dan gewoon belang. Zij bestaan meerendeels uit pijpekoppen en pijpestelen van verschillenden ouderdom en verweeringstoestand. Voorts vele scherven van Hollandsche wandtegels met diverse versieringen in twee verschillende kleuren, alle echter van de bekende typen. En tenslotte enkele scherven van uitheemsche keramiek, zoowel van Chineeschen als Japanschen en Achter-Indischen oorsprong.

Onder laatstgenoemde scherven bevinden zich enkele, welke uit een tijd dateeren waarin het kasteel nog niet bestond, nl. de 2e helft der 15e en de 16e eeuw. De verklaring van dit merkwaardige feit is overigens tamelijk eenvoudig. Het is namelijk bekend, dat het kasteel te Batavia is gebouwd op of nabij de plek van het oudere Djajakarta of Soerakarta, een der talrijke kleine handelsplaatsen aan Java's Noordkust. Ook weten wij, dat zich in dergelijke handelsplaatsen talrijke Chineezers bevonden hebben, die er hun vestigingen hadden en er op hun eigen, Chineesche wijze leefden. Het ligt dus voor de hand aan te nemen, dat de bovengenoemde oude scherven afkomstig zijn van bedoelde nederzettingen en bij grondwerkzaamheden voor het kasteel — onverschillig in welke periode deze plaats vonden — aldaar terecht zijn gekomen. Met de andere, jongere scherven is zulks misschien niet het geval, hoewel ook hier niets ons let om aan te nemen, dat zij met grondwerkzaamheden binnen het kasteel verdwaald zijn, nadat zij bij het uitdiepen van de grachten op de faussebraie waren terechtgekomen. Misschien zelfs tijdens Daendels' afbraak. Wij moeten namelijk wel bedenken, dat een groot gedeelte van het kasteel geplaveid of bevroerd zal geweest zijn en dat er voor scherven niet zoo heel veel gelegenheid zal hebben bestaan om in den bodem te verdwijnen. Van tuinen zal geen sprake geweest zijn, hoogstens van geplaveide binnenplaatsen. Daarenboven weten wij, dat het vuil van kasteel en stad naar buiten werd gebracht; bij het openleggen van zulk een vuilnisbelt eenige jaren geleden werden dan ook veel meer voor den Compagniestijd typische scherven gevonden dan thans, scherven, welker herkomst van het kasteel zonder meer duidelijk was¹⁾. En dat kan van de thans gevonden scherven — zooals uit het rapport van den heer De Flines blijkt — allerminst worden gezegd.

Dat er, ten slotte, zoo weinig scherven van Nederlandsch of ander Europeesch aardewerk gevonden zijn, zou ik eveneens op bovenstaande manier willen verklaren. De voor een besloten ruimte als het kasteel absoluut noodzakelijke reinheid, voornamelijk bestaande uit het geregeld wegvegen en verwijderen van vuil en afval, heeft weinig scherven een kans gegeven zich ter plaatse in te graven. Ook zij moeten worden gezocht op de bovenvermelde vuilnisbelten buiten de stad.

¹⁾ Deze interessante vondsten zijn nog niet gepubliceerd. Zij bevinden zich in het museum te Batavia.

Alles bijeengenomen heeft het onderzoek van de daartoe uitgekozen plaatsen op het kasteelsterrein, zooals gezegd, geen uit wetenschappelijk, historisch of aesthetisch oogpunt zeer belangrijke zaken opgeleverd. De opruiming van de overblijfselen van het kasteel onder Daendels en diens opvolgers is blijkbaar definitief geweest, zoodat de hoop op het terugvinden van belangrijke overblijfselen moet worden opgegeven. Geheel zonder resultaat was het evenmin. Afgezien van mogelijke verdere vondsten in het nog ongeroerde gedeelte van het terrein zal de toekomst echter moeten leeren op welke wijze de thans gevonden sporen in verband met nog onbekende gegevens in archieven en literatuur tot nadere conclusies zullen kunnen leiden.

Het Hoofd van den Oudheidkundigen
Dienst in Nederlandsch-Indië,

DR. W. F. STUTTERHEIM.

Bijlage A.

Rapport betreffende de van 1 April tot en met 9 September 1940 op het terrein van het kasteel te Batavia gehouden proefontgravingen.

Bestek.

Alvorens tot de uitvoering der graafwerkzaamheden over te gaan werd op het kantoor van den dienst het op het onderzoek betrekking hebbende gedeelte van de „Kaart van de vestingwerken van de Stad en het Kasteel Batavia. Anno 1788.” door C.F. Reimer (*plaat 1*) in de rooilijnkaart der Gemeente op schaal (1 : 1000) ten ruwste ingeschetst. Hierbij werd uitgegaan van drie vaste punten, te weten :

a. de Noord-Oosthoek van de zgn. Dispens, een der nog staande gebouwen van het kasteelsbuitenplein. Het verlengde van den voorgevel daarvan in noordelijke richting snijdt op 85 m afstand van den Noord-Oosthoek de zuidercourttine des kasteels.

b. de binnenmuur van het oostelijke der zgn. Oostzijdsche pakhuizen, welke eveneens nog staan. Het verlengde van dezen muur in noord-westelijke richting volgt op Reimer's kaart het tracé van den verbindingsmuur tusschen genoemde pakhuizen en den Zuid-Oosthoek van de punt Robijn, die zich op 28 m afstand van de pakhuizen bevindt ¹⁾.

c. de onder b genoemde lijn doortrekkende verkrijgt men de ZO-NW diagonaal van het kasteel, welke, wederom doorgetrokken zijnde, op de oosterface van het stadsbolwerk Zeeburg uitkomt.

Hoewel op deze wijze een tamelijk hooge graad van zekerheid inzake de ligging van de verschillende onderdeelen des kasteels kon worden verkregen en het mogelijk bleek Reimer's kaart in te schetsen, moet echter worden opgemerkt, dat er tusschen de groote kaart en de detailkaarten verschillen bestaan. Zij zijn weliswaar niet groot, doch beletten het verkrijgen van volkomen zekerheid. Niettemin heeft het verloop der ontgravingen aangetoond, dat het bestek niet ver van den werkelijken toestand afweek.

De ontgravingswerkzaamheden lieten zich voorts als vanzelf in twee deelen splitsen, te weten die ten Westen en die ten Oosten van den Kasteelweg, welke het kasteelsterrein in twee ongelijke helften verdeelt. Besloten werd eerst het kleinste gedeelte onder handen te nemen, opdat bij de werkzaamheden in het grootere stuk profijt getrokken kon worden van de reeds opgedane ervaringen.

A. Ontgravingen ten Westen van den Kasteelweg.

In het voor ontgraving beschikbare gedeelte ten Westen van den weg zouden zich volgens Reimer's kaart de fundeeringsresten hebben moeten bevinden van de kasteelskerk, van de lijfwacht-boekdrukkerij en enkele andere gebouwen ten Noorden van de punt Diamant. Besloten werd aan te vangen met het onderzoek naar de kasteelskerk, welker plaats kon worden bepaald doordat de voorgevel op Reimer's kaart in het verlengde blijkt te liggen van

¹⁾. Op Reimer's groote kaart is het niet geheel duidelijk of de bedoelde muur het verlengde van den binnenmuur der oostelijke, dan wel van dien der westelijke pakhuizen is. De detailkaart laat echter geen ruimte voor twijfel. De teekeningen bij RACH (uitgave DE LOOS - HAAXMAN), blz. 19 en 99 wijzen ook in deze richting. De plaat bij DE HAAN (A25), waarop het noordelijk uiteinde van de bedoelde pakhuizen te zien is, toont den muur niet, daar deze sinds lang is afgebroken. Hij zou — als onze gissing juist is — precies op het midden van de plaat hebben moeten aansluiten en niet rechts, zooals het bijschrift wil. Wellicht is het iets uitstekende gedeelte onderaan het middenmuurvlak op de plaat een restant van den aanzet. In dat geval zou de muur vrij dik geweest zijn.

dien van de Dispens. Hoewel eerstgenoemde voorgevel onder den Kasteelweg gelegen is, kon uiteraard toch de Oost-Westas van de kerk worden bepaald ¹⁾).

Kasteelskerk.

In de richting van deze middenas werd een proefsleuf gegraven in westelijke richting ter lengte van ongeveer 40 m ²⁾). Deze sleuf zou volgens het bestek de volgende muren of fundeeringen daarvan moeten snijden: de westelijke (achter-)muur van de kerk; de oostelijke (voor-)muur van het daarachter, tusschen Gouvernement en punt Diamant gelegen gebouw; de westelijke muur van dit gebouw; de fundeering der brandvrije vertrekken onder de provoostwoning; de westercourtine des kasteels; het muurtje langs den kasteelsvijver.

Van geen van deze muren of fundeeringen werd ook maar iets aangetroffen. Daar de sleuf grootendeels liep door de fundeeringen van een 19e-eeuwsch pakhuis, moet worden aangenomen dat de restanten van bovengenoemde muren reeds vóór den bouw daarvan waren opgeruimd, c.q. voor de nieuwe fundeeringen gebruikt.

Muurtje ten Z van de kerk (foto's O.D. 14314, 14315, 14316, 14320; plaat 38 no. 2, 3, 4).

Door het slaan van een proefsleuf in zuidelijke richting loodrecht op de vorige werd vervolgens getracht den Zuid-Oosthoek der kerk terug te vinden alsmede den op Reimer's kaart geteekenden verbindingsmuur tusschen dezen hoek en den noordermuur van de boekdrukkerij-lifwacht. Van bedoelden hoek werd niets gevonden, doch wel werd een gedeelte van een ongeveer 1 m hoog en 4 m lang muurtje aangetroffen, dat uit gele IJselsteen was opgetrokken in zgn. gelastringeerd metselwerk, d.w.z. twee lagen in kruisverband met één laag recht erachter, alles in zeer harde specie gelegd. De voor- (Oost-)zijde van dit muurtje (plaat 2) was belegd geweest met zeven rijen witte Hollandsche wandtegels met voorstellingen in blauw (zeedieren, zeemonsters en andere zeewezens, zie plaat 4 en 29). De bovenkant was belegd met witte wandtegels (breed $1\frac{1}{3}$ tegel) zonder tekening (plaat 4). De achterzijde met roode plavuizen, waarvan nog slechts één fragment aanwezig was (plaat 3). Overblijfselen van twee steunbeeren uit rooden baksteen werden aan de achterzijde ontgraven. De wandtegels waren grootendeels losgeraakt en gebroken, doch de fragmenten werden verzameld.

Ten Noorden van dit muurtje werden, in het verlengde ervan, vele fragmenten van bovenbedoeld metselwerk aangetroffen (plaat 4), zoodat men moet aannemen, dat het muurtje zich nog over eenigen afstand in noordelijke richting heeft voortgezet. De fundeering was hier echter geheel uitgebroken, waarschijnlijk omdat zij aansloot bij de eveneens geheel uitgebroken fundeering der kerk.

Het muurtje moet in totaal een lengte van 8 m gehad hebben, waarvan slechts het zuidelijk gedeelte tot een lengte van 4 m kon worden teruggevonden. Het is namelijk ongetwijfeld identiek aan den op Reimer's kaart tusschen kerk en boekdrukkerij ingeteekenden muur, doch omtrent de bestemming of beteekenis daarvan tasten wij geheel in het duister. Het ligt voor de hand te denken aan een waterkeeringsmuur, voornamelijk omdat hij het

¹⁾ Deze moet namelijk op 120 m ten Noorden van den Noord-Oosthoek van den gevel der Dispens dien naar het Noorden verlengden gevel snijden.

²⁾ Tengevolge van een misverstand werd deze proefsleuf, waarin niets werd gevonden, ook niet in de situatietekening op plaat 38 ingeschetst.

kasteelsbinnenplein in den Zuid-Westhoek, in den nauwen doorgang tusschen kerk en boekdrukkerij, afsloot. Deze gang boog zich vervolgens met een rechten hoek naar het Zuiden om en liep toe op den ingang der kruitkelders onder de punt Diamant. Waar De Haan van het kasteelsachterplein zegt, dat dit in den regentijd niet zelden onder water kwam te staan ¹⁾, mogen wij zulks ook wel ten opzichte van het kasteelsbinnenplein veronderstellen, zoodat de afsluiting daarvan met waterdicht metselwerk in den naar de kruitkelders leidenden Zuid-Westhoek allen zin verkrijgt. Misschien moeten wij de voorstellingen op de tegels van het muurtje in dit licht bezien. Op de teekening van het binnenplein door Rach komt het muurtje echter niet voor, doch dit zegt niet veel, daar bekend is, dat Rach verscheidene malen onderdeelen, welke in den weg stonden, heeft weggelaten ²⁾.

Goten en putten NW van de kerk. (foto O.D. 14317; plaat 38 no. 1).

Vervolgens werd middels een proefsleuf een onderzoek ingesteld naar de westelijke hoeken van de kerk, welke proefsleuf eveneens loodrecht op de middenas van dat gebouw werd uitgezet. Insteede van bedoelde hoeken werd slechts een goot aangetroffen, gemetseld van gele klinkers voor de opstaande wanden en rooden baksteen voor den vloer (plaat 6). De richting, welke deze goot bleek te hebben, komt overeen met die van den oostelijken muur van het op Reimer's kaart ten Westen van de kerk gelegen gebouw. Ten Westen van de goot werden sporen van een bestrating van gele klinkers aangetroffen, welke tusschen goot en gebouw zou hebben gelegen.

De goot vertakt zich even ten Noorden van de plaats, waar zij de middenas van de kerk snijdt. De oostelijke tak verloopt dan in noord-oostelijke richting en volgt de richting van den Noord-Westgevel der kerk op Reimer's kaart. De vertakking maakt een hoek van $\pm 135^\circ$. Ten Oosten (tusschen goot en de plaats van den kerkmuur) werden sporen eener klinkerbestrating gevonden.

Bij voortzetting der ontgraving bleek de eerstgevonden goot zich nog over eenigen afstand in noordelijke richting voort te zetten, waarna zij zich met een rechten hoek naar het Oosten ombuigt. Ten Noorden van dezen hoek ligt een put van gelen steen gemetseld, welke niet met genoemde goten in verbinding staat. Misschien hangt deze put samen met de onder stad en kasteel geloopte hebbende gemetselde drinkwaterleiding, welke onder Durven werd ontworpen, doch eerst onder Van Imhoff in 1743 uitgevoerd. Deze leiding, die bij de Landpoort het kasteel binnenkwam (zie beneden), had binnen het kasteel twee vertakkingen, één op het binnenplein en één op het achterplein, elk eindigende in een pomp („fontein”). Op Reimer's detailkaart van de punt Diamant wordt de westelijke „fontein” aangegeven tusschen het Gouvernement en de kerk, doch deze put komt op Rach's teekening

¹⁾ DE HAAN, o.c., blz. 142: „Hier” (op het doodsche Achterplein) „woonden de beide Opperkooplieden des Kasteels, de Secretaris louter hooggeplaatste ambtenaren, die dit naargeestig en bekrompen verblijf voor lief hadden te nemen, hetwelk bovendien in den regentijd niet zelden onderliep”.

²⁾ RACH, blz. 73. Het is natuurlijk ook mogelijk, dat dit muurtje in Rach's tijd nog niet bestond. Rach stierf in 1783, dus vijf jaren voordat Reimer's kaart werd geteekend. Daarenboven komt het muurtje op diens kaart in een roode *stippellijn* voor, wat met geen andere lijn op de kaart het geval is. Misschien kunnen wij dus zelfs zeggen dat het er tijdens Reimer's werkzaamheden ook nog niet stond, maar dat men van plan was het aan te brengen. Wat de reden daarvoor kan geweest zijn laat zich wel gissen. Wij weten namelijk, dat de zuidercourtine in 1788 weder opgebouwd was en dat dus het kasteelsbinnenplein in dat jaar naar het Zuiden toe was afgesloten, nadat het langen tijd aan die zijde open was geweest. Ik vermoed nu, dat tengevolge van die afsluiting het regenwater zich weder vrij kon verzamelen en het gevaar voor onderloopen der kruitkelders niet denkbeeldig was geworden. Waarna men zou besloten hebben dit gevaar te bezweren door den toegang tot die kelders in den Zuid-Westhoek van het binnenplein met een laag muurtje af te sluiten.

niet voor ¹⁾). De thans gevonden put ligt echter een 20 m meer westelijk en zou gediend kunnen hebben voor de keuken van het Gouvernement, die daar dichtbij gelegen was.

Van den Zuid-Westhoek der kerk werd niets teruggevonden, zoodat moet worden aangenomen, dat de kerkfundeering totaal is uitgebroken geworden.

Goot, put en fundeeringen ten ZW van de kerk (foto's O.D. 14318, 14319; *plaat 38* no. 5, 6)

Vervolgens werd getracht door een steekproef den schuin verloopenden muur terug te vinden, welke de bovengenoemde gang tusschen kerk en boekdrukkerij aan het zuidelijk einde afsloot en die evenwijdig liep aan de keel van de punt Diamant. In dezen muur bevond zich de toegang tot de kruitkelders.

Ongeveer 1 m onder het maaiveld werden ter plaatse vele tegelscherven eener muurbekleding gevonden. Voorts werd gestooten op een fundeering van rooden baksteen, in oostelijke richting verloopend en haaks op de richting van de goot ten Westen van de kerk staande. Deze fundeering komt op Reimer's kaart niet voor. Gezien het feit, dat zij niet uit gelen IJselsteen, doch uitsluitend uit rooden baksteen is gemaakt, bestaat de kans dat zij van na 1798 dateert ²⁾). Hetzelfde geldt dan van een aan het oostelijk einde daarvan gevonden put van eveneens rooden baksteen, van dezelfde grootte als de put ten Noord-Westen van de kerk. Daar deze put echter in verbinding staat met een goot, is hij waarschijnlijk een zinkput geweest. Hij komt niet op Reimer's kaart voor. Even verder oostelijk bleek een goot van rooden baksteen te liggen, welke in zuidelijke richting verloopt en ten Oosten daarvan een fundeering van gelen steen, welker richting (zuid-oostelijk) overeenkomt met die van den zuid-westelijken muur der boekdrukkerij. De gebruikte steensoort doet weder vermoeden, dat inderdaad deze muur werd teruggevonden. De tusschenruimte tusschen goot en fundeering bleek met gele klinkers bestraat te zijn geweest. (*Plaat 7*)

Voortgezette ontgraving toonde aan, dat goot en fundeering zich slechts over een zeer korten afstand verder zuidelijk voortzetten, zoodat de verkregen gegevens niet voldoende zijn om vast te stellen waartoe zij feitelijk behoord hebben. Verder in zuid-oostelijke richting werden slechts tegelfragmenten gevonden in een harde puinlaag van $\frac{1}{2}$ tot 1 m dikte. De tegels vertoonden allen scheepsvoorstellingen in paarse sepia (*plaat 24*). Zij zouden, als bovenstaande gissing juist is, afkomstig kunnen zijn van de binnenplint van de zuid-westelijke en westelijke muren der boekdrukkerij.

Tegelvloer van het plein en noordermuur der boekdrukkerij (foto's O.D. 14315, 14316; *plaat 38* no. 3, 4).

Bij de voorbereiding voor het maken van foto's en het opmeten der gevonden restes werden bij het wegpompen van het grondwater nog een tweetal belangrijke zaken gevonden.

In de eerste plaats bleek zich ten Oosten van het waterkeeringsmuurtje een in specie gelegde rij van trachiettegels te bevinden, welke het muurtje dus aan de voorzijde begrensd (*plaat 2*). In de tweede plaats bleek het zuidelijk uiteinde van het muurtje aan te sluiten

¹⁾ RACH, blz 73. Hier doet zich wederom de vraag voor of Rach den put opzettelijk heeft weggelaten dan wel of deze eerst na zijn tijd is gebouwd. Het laatste is wel waarschijnlijk, daar er toch geen goede reden kan hebben bestaan op de tekening den put weg te laten als hij er stond—hij stond niets in den weg. De andere put zou dan tegelijkertijd kunnen zijn gedempt, wat de reden kan zijn dat deze niet op de kaart voorkomt.

²⁾ Dit is niet meer dan een gissing. Wij weten dat bij verschillende gebouwen de gele IJselsteen als bouwsteen werd gebruikt, doch tevens, dat deze steen tot 1798 als ballast uit Holland werd overgevoerd. Hij werd ten slotte geheel door hier te lande gebakken rooden steen vervangen, die vroeger eveneens geïmporteerd was geweest. Metselwerk van rooden en gelen steen komt herhaaldelijk voor, doch er moet een oogenblik zijn geweest, waarop men begon uitsluitend de hier gebakken soort toe te passen.

op een haaks daarop staande, in oostelijke richting verloopende fundeering van halfsteens gele klinkers en eensteens rooden baksteen daarachter (*plaat 5*). Deze fundeering kon ten Westen van het muurtje niet worden aangetroffen.

De rij trachiettegels kan lastig iets anders zijn dan een overblijfsel van het geplaveide pad, dat langs den buitenrand van het kasteelsbinnenplein liep en dat wij op Rach's teekening kunnen ontwaren ¹⁾, terwijl de fundeering dan wellicht heeft behoord tot den noordmuur van de boekdrukkerij.

Met het opmeten der vondsten en het maken van foto's was het onderzoek van het westelijk gedeelte van het terrein voltooid.

B. Ontgravingen ten Oosten van den Kasteelweg.

Bij de ontgravingen ten Oosten van den weg kwamen in de eerste plaats in aanmerking de zuidercourtime met de daarin gelegen Landpoort, voorts de punt Robijn en ten slotte de daarbij gestaan hebbende gebouwen.

Het tracé van de zuidercourtime werd vanaf het snijpunt van den verlengden voor-gevel van de Dispens met de zuidercourtime op Reimer's kaart in het terrein uitgezet, haaks op welk tracé nu enkele proefsleuven werden geslagen.

Drinkwaterleiding onder zuidercourtime (foto's O.D. 14325, 14326; *plaat 38* no. 7, 8).

Nadat een nog ten Westen van den weg op ongeveer 14 m afstand daarvan en ter plaatse van den hoek van de punt Diamant gegraven sleuf niets bleek op te leveren, werd op 25 m oostelijk van den weg een nieuwe sleuf geslagen teneinde naar de Landpoort te zoeken. Hierin werd een omvangrijke fundeering aangegraven, welke zich in noord-zuidelijke richting uitstreckte en dus allerminst met de fundeering van de zuidercourtime overeenstemde ²⁾. Spoedig bleek, dat hier sprake was van een fragment van een uit rooden baksteen straalsgewijs gemetselde buis van ongeveer 40 cm wanddikte en 100 cm doorsnede binnenwerks, welke buis in een verscheidene lagen dikken en op een karang-fundeering rustenden vloer gelegen was, die haar aan weerszijden insloot. Halverwege ongeveer bevonden zich op de buis en vloer, gelegen in de richting van de zuidercourtime, drie gemetselde muurresten, welke hoogstwaarschijnlijk overblijfselen waren van den aanzet van de zuidercourtime (*plaat 8* en *9*). Hoewel het terrein in de omgeving werd afgepeild, werden geen verdere fundeeringen aangetroffen, wel vele tegelfragmenten. De ligging van de buis is ter plaatse waar men volgens het bestek den oostervleugel der Landpoort zou verwachten.

Het is duidelijk, dat hier een fragment van de onder stad en kasteel geloopte hebbende gemetselde drinkwaterleiding was aangetroffen, waarvan boven reeds sprake was. Deze waterleiding zou volgens de beschikbare gegevens het kasteel bij de Landpoort zijn binnengekomen, het kasteelsbinnenplein hebben overgestoken en verder onder de Pinangpoort zijn doorgeloopt om onder de smalle gang, die deze poort met het kasteelsachterplein verbond,

¹⁾ RACH, blz. 73. Een met tegels geplaveid pad liep ook midden over het plein, in de lengte, terwijl vóór de afbraak der huizen van de Raden van India zich daarvoor een breed tegelplaveisel bevonden had. Zie de plaat van HEYDT bij DE HAAN K4. De afmetingen op laatstgenoemde plaat komen beter met die der teruggevonden tegels overeen dan die op de teekening van Rach.

²⁾ Oorspronkelijk werd gemeend hier met de fundeering van de oostelijke helft der Landpoort te doen te hebben.

en via de Waterpoort het kasteel weder te verlaten ¹⁾. Een proefontgraving, gedaan ter plaatse, waar volgens het bestek de Pinangpoort zou moeten gestaan hebben, leverde geen resultaat op.

Het is eerst later, bij de ontgraving van de klinkerbestrating vóór de Landpoort, duidelijk geworden, dat de drinkwaterleiding niet onder, doch vlak ten Oosten van deze poort het kasteel binnenkwam.

Fundering zuidercortine (foto's O.D. 11464-14467 ; *plaat 38*, no. 9-12).

In een proefsleuf, weder een 25 m verder oostelijk gegraven, werden geen restes aangetroffen, doch in een proefsleuf op nogmaals 20 m afstand oostelijk vond men een alleenstaand karang-blok, aan de Zuidzijde afgeschuind en onmiskenbaar tot den aanzet van een wal of muur behoord hebbende. Daar dit blok zich volgens het bestek in het tracé van de zuidercortine bevond, kon worden aangenomen, dat het daar ook toe behoord heeft (*plaat 10*).

Eerst een derde, nog weer 15 m verder oostelijk geslagen proefsleuf leverde duidelijker overblijfselen op, bestaande uit een dubbele rij aan de Zuidzijde afgeschuinde karang-blokken, de ruimte waartusschen met aarde en baksteenpuin was opgevuld en met twee lagen losliggende baksteen afgedekt (*plaat 11*). Aan het oostelijk uiteinde van deze muurfundering werd een fragment van een gemetseld muurtje aangetroffen, dat een hoek van 45° maakt met de richting van de fundering (*plaat 12* en *13*). Volgens het bestek zou deze hoek de hoek zijn tusschen de zuidercortine en de punt Robijn.

Hoewel er wel weinig twijfel aan kan bestaan, dat hier inderdaad de restes van de zuidercortine zijn aangetroffen (tot de funderingen der oorspronkelijk ten Noorden daarvan gestaan hebbende woningen der Raden van India kunnen zij onmogelijk hebben behoord), blijft het merkwaardige feit onverklaard, dat de karang-blokken aan weerszijden der fundering aan denzelfden kant (Zuidkant) zijn afgeschuind, zoodat hun ruwe zijde zich bij de zuidelijke reeks (zooals te verwachten is) aan den Noordkant bevindt, doch bij de noordelijke reeks eveneens aan den Noordkant. Hierdoor maakt het den indruk dat de gevonden fundering toch weer niet de fundering van den oorspronkelijken muur is, doch die van een daartegen en daarvóór (aan de Zuidzijde) aangebouwde ommegang of terras. De eigenlijke fundering zou dan geheel zijn verdwenen, op de zuidelijke (buitenste) karang-blokken na, terwijl zich daar koud tegenaan een aanhooging van aarde bevond, die op haar beurt door aan de Zuidzijde afgeschuinde karang-blokken werd afgezet. Helaas blijkt het niet mogelijk

¹⁾ DE HAAN, blz. 299 vlgg. Oudtijds werd drinkwater voor de schepen gehaald aan de Kali Besar ter plaatse van het fortje Jacatra. Later kende men de Waterplaats of Pantjoeran, toen de aanleg van den Molenvliet het water aan deszelfs einde voor de watermolens opstuwde. Nog weer later (onder Van Imhoff) werd daar een vergaarbak gegraven, „van binnen met planken beschoeid, welks ingang door eenige palen was versperd, die de grove vuilnis er buiten hielden. Uit dezen gegraven bak kwam het water in een tweeden bak van metselwerk, die binnen den gegraven bak stond; deze steenen bak voedde de buizen, waaruit het water spoot. Thans werd binnen den gegraven bak een tweede bak gemetseld met eene leiding eerst naar de kali, dan daaroverheen, vervolgens onder den grond door langs de oostzij der Buitennieuwpoortstraat, dan onder de stadsbuiten- en binnengrachten door en zoo naar het Stadhuisplein, waar een groot bassin of „fontein” werd gemaakt, uit hetwelk weder andere „fonteinen” door eene leiding werden gevoed. Ook naar het Kasteel liep eene leiding, die in 1882 bij het graven der nieuwe gracht” (bedoeld is de kasteelszuidergracht) „voor den dag kwam en toen bleek te bestaan uit uitgeholde vierkante balken, onderling door looden buizen verbonden. Er worden echter in onze oude papieren ook andere systemen vermeld, die bij de waterleiding werden gevolgd, speciaal een systeem met „aarde pijpen.” De „fonteinen”, beter: bassins, bestonden nog in 1811. Die vóór het Stadhuis was er nog in 1820; later vond men daar een „put”. De leiding, die bij de Middelpuntsbrug in de kali uitliep, komt misschien nog wel eens bij eene of andere opgraving voor den dag; men weet dus voortaan, wat die buizen of pijpen beteekenen”. Dit is thans geschied.

in de literatuur of op de prenten iets te vinden, wat terzake licht kan verschaffen. De eenige plaat, waarop de zuidercortine te zien is, is die van Heydt, doch daarop is van een omme-gang niets te ontwaren ¹⁾). Ook het fragment van een gemetseld muurtje blijft geheel on-verklaard.

Aan den binnenkant van de fundeeringsresten werden pijpekoppen en pijpestelen in groote hoeveelheid aangetroffen (plaat 32). Hoewel men mag aannemen, dat zij van de wacht op de punt Robijn afkomstig zijn, is het toch niet duidelijk hoe zij juist op deze plaats (on-der den oprit naar de punt) terecht zijn gekomen. Men zou ze eerder, als afval, aan de bui-tenzijde, op de faussebraie, verwachten.

Fundeeringen punt Robijn (foto's O. D. 14468-14469 = westeface; 14474-14479 = oosterface; plaat 38 no. 13, 14; 15-20).

Op de plaats, waar de westeface van de punt Robijn bij de boven omschreven fun-deeringsresten heeft aangesloten, alsmede ten Zuiden daarvan, werden talrijke groote karang-blokken aangegraven (plaat 14 en 15), welke niet meer in verband lagen en het muurwerk waarop geheel was weggebroken. De algemeene richting valt echter nog te herkennen; zij komt overeen met die der westeface.

Proefsleuven, die ten doel hadden de gebouwen op de binnenplaats van de punt te traceeren, hadden geen enkel resultaat ²⁾).

Meer resultaat echter hadden de ontgravingen naar de fundeering van de oosterface van de punt, waarvan belangrijke resten konden worden aangegraven, zoowel van den bin-nen- als van den buitenkant (plaat 16-20). Hierbij stootte men op 2 m diepte onder het maaiveld op een niet volledig skelet, dat, met het hoofd naar het Zuiden en de voeten naar het Noorden gericht, langs den binnenkant van den walmuur van de punt ter hoogte van de kapiteinswoning gelegen was ³⁾. De totale breedte van den walmuur bleek ongeveer 4 m te bedragen, wat niet verwonderlijk is als men bedenkt, dat de punt niet alleen stukken geschut en geheele gebouwen had te dragen, doch zelf een aanzienlijken gronddruk uitoefende.

Proefontgravingen en steekproeven naar het verder beloop van de punt Robijn in noor-delijke richting, alsmede naar dat van de oostercortine (= Oostmuur van de Wapenkamer) leverden wederom niets op. Wel werden hierbij talrijke scherven van uitheemsche keramiek aangetroffen.

¹⁾ Zie DE HAAN, o.c., plaat K2. Men zou nog willen vermoeden, dat de gevonden fundeering die van den tweeden muur van 1788 is, doch dit klopt niet goed met Reimer's kaart. Men ziet namelijk op RACH's teekening van het kasteel van de Zuidzijde (nadat dus de zuidercortine was afgebroken, zie blz. 57) duidelijk den oprit naar de punt Diamant (links) en het daartoe onafgebroken gebleven gedeelte van de cortine (evenzoo bij Robijn). Op Reimer's kaart blijkt de nieuwe cortine inderdaad bij deze overblijf-selen van de oude cortine te hebben aangesloten, zoodat van een verplaatsing geen sprake was.

²⁾ Deze gebouwen waren de wacht en de kapiteinswoning, waartusschen zich een binnenplaats op maaiveldhoogte bevond. Onder de wacht lag een kruiskelder.

³⁾ PROF. DR. W. A. MIJSBERG identificeerde het skelet als dat van een mannelijk Chinees van middelbaren leeftijd, lengte ± 162 cm, welke lengte op Zuid-China kan wijzen. DR. STUTTERHEIM deelt mij verder nog het volgende mede: „De ligging op den rug wijst op een Mohammedaansch Chinees (zie DABRY DE THIERSANT, *Le Mahométisme en Chine*, deel II (1878), blz. 468). Het gelaat had dan naar het Westen gekeerd moeten zijn, wat echter niet meer te constateeren viel, daar de schedel grootendeels vernield was. In Zuid-China waren vele Mohammedaansche Chineezen en van die streek kwamen speciaal de Chineezen naar Java en de overige eilanden. Ook kan 's mans godsdienst de ligging van het skelet op ± 6 m beneden het bovenvlak van de punt Robijn verklaren, vlak langs de fundeering van de oosterface van dat bolwerk: men heeft bij den bouw het graf eenvoudig onaangetast gelaten, wat met dat van een niet-Mohammedaansch Chinees niet zoo gemakkelijk had kunnen geschieden, gezien den grooten omvang daarvan. Natuurlijk bestaat ook de mogelijkheid, dat het lijk na de afbraak van de punt Robijn in den grond is gestopt, dan wel regulier begraven. Ik acht die mogelijkheid echter niet zoo groot als de eerste.”

Bestrating vóór de Landpoort (foto's O. D. 14481-14485; *plaat 38* no. 21-25).

Bij het doen van enkele pogingen tot het terugvinden van het zuidelijk beloop van de bovenomschreven resten der drinkwaterleiding werd een groot stuk bestrating van gele klinkers blootgelegd, aangelegd in vier Noord-Zuid gelegen banen, aan weerszijden door een rand van hardsteen afgezet en tot een totale breedte van 9.50 m (*plaat 21-23*). Uit de groote breedte kan worden afgeleid dat deze bestrating moet hebben behoord tot het vóór de Landpoort gelegen pleintje en de poort zelve zich dus in de as der bestrating moet hebben bevonden. Aan de andere (de Zuid-)zijde was dit pleintje afgesloten door een vóór de poort gelegen halvemaaanvormig werkje met een doorgang in de as. Het was, toen de oude Landpoort nog bestond, op dit pleintje, dat de bezoekers of bewoners van het kasteel hun karos verlaten moesten, voorzover zij tenminste het recht hadden verkregen om met dat vehikel over de kasteelsbrug te rijden, wat reeds een voornaam privilege was. Vandaar misschien de betrekkelijke breedte van dit pleintje, daar de karossen moesten kunnen keeren — indien de bestrating tenminste nog van vóór de afbraak der eerste Landpoort dateert.

Intusschen valt er nog iets anders naar aanleiding van deze vondst op te merken.

Op Reimer's kaart liggen Waterpoort, Pinangpoort, Landpoort en doorgang in het daarvoor gelegen werkje in één lijn. Eveneens in één lijn liggen de kasteelsbrug en de Amsterdamsche Poort, doch deze lijn valt niet met de vorige samen, maar ligt iets westelijker.

Daar de teruggevonden bestrating, waarvan wij wel moeten aannemen, dat hare as met die van de Landpoort samenviel, tevens in de as van de Amsterdamsche Poort gelegen blijkt te zijn, moet hier óf Reimer's kaart wederom een afwijking vertoonen, óf de as van het pleintje ten rechte niet met die van de Landpoort zijn samengevallen. Door het volstrekt ontbreken van alle overblijfselen van de fundeeringen der Landpoort is het helaas onmogelijk uit te maken welke van deze mogelijkheden de juiste is. Ook van het halvemaaanvormige werkje op de zuiderfaussebraie is niets teruggevonden.

Nadat van de ontgravingen foto's waren vervaardigd en de gevonden restanten waren op- en ingemeten, werd het onderzoek den 9 September gestaakt. De opmetingen geschieden door den Dienst der Gemeentewerken, die de opmetingen ook in kaart bracht. Voor deze onmisbare hulp alsmede voor de gedurende het geheele onderzoek betoonde hulpvaardigheid moge hierbij openlijk dank worden gebracht.

Batavia - C., 1 October 1940.

De ambtenaar voor de
Europeesche oudheden,

w.g. K. C. CRUCQ.

Bijlage B.

Beschrijving der gevonden pijpekoppen en pijpestelen en hun merken.

Zooals te verwachten was werden tijdens de graafwerkzaamheden op het voormalig kasteelsterrein talrijke gebroken pijpekoppen en pijpestelen van Goudsch aardewerk gevonden. Zij kwamen overal te voorschijn, doch op één plaats werden zij op een hoop gevonden, te weten nabij den hoek tusschen de zuidercourtine en de punt Robijn.

De gevonden koppen en steelfragmenten kunnen tot enkele typen worden teruggebracht, zoowel naar de merken als naar de hoogte van de koppen of andere kenmerken (*plaat 32, foto O.D. 14488*).

De hoogte der koppen bedraagt, gemeten van den rand tot den hoek tusschen kop en hiel (het korte uitsteeksel onderaan den kop), resp. 2.5, 3, 3.5, 4, 4.5 en 5 cm. Hoewel die van de kleinste hoogte ongetwijfeld tot de oudste behooren (de inhoud van den kop is daarbij zéér klein, terwijl de steel zéér dik en de verwerking ver voortgeschreden is), zullen de bovengenoemde hoogteverschillen zeker ook aan het voorkomen van verschillende maten binnen één type moeten worden toegeschreven.

De dikte der steelfragmenten varieert van 0.4 tot 1 cm, doch hierbij speelt ook het spits toelopen van sommige stelen een rol. Beoordeeld naar den graad van verwerking blijken ook hier de dikste stelen de oudste te zijn; de zeer dunne stelen zijn zoogoed als niet verweerd. Zooals men weet hadden de oudste typen korte dikke stelen.

De algemeene vorm der pijpen is moeilijk nauwkeurig te beschrijven, daar uiteraard geen enkele pijp met gaven steel is gevonden. De kop staat echter nimmer rechthoekig op den steel, zooals thans wel het geval is; de hoek is het grootste bij de kleine koppen en dikke stelen. Daarbij verloopt de bovenrand ook schuin, terwijl die bij de jongere koppen meer recht is. Deze bovenrand is bij alle exemplaren op één na (merk : gekroonde K¹P) met een reeks streep- of stipvormige indrukken versierd. De stelen zijn gemeenlijk recht, doch soms gebogen; enkele stelen dragen een merk („fleur de lis” in een ruit) en vele (vooral de dikkere) zijn met randjes van streep- of stipvormige indrukken versierd. Alle pijpen zijn van witte pijpaaarde vervaardigd.

De op de koppen en stelen voorkomende merken laten zich als volgt omschrijven, waarbij de letter A het voorkomen op een pijp met een kop van 2.5, B van 3, C van 3.5, D van 4, E van 4.5, en F van 5 cm hoogte aangeeft. De achter deze letters staande getallen geven het aantal van de gevonden exemplaren aan. Voorzoover niet nader aangegeven bevindt zich het merk op den hiel.

Cijfers:

gekroonde	7	DI
dito	27	FI
dito	33	DI
dito	40	DI
dito	65	DI
ongekroonde	41	DI
dito	46	DI

Letters:

gekroonde	B	DI ¹⁾
dito	P	E2
dito	FG	D8
dito	WS	DI, EI
ongekroonde	TP	CI
gekroonde	KIP	DI ¹⁾
ongekroonde	ABC	FI

Figuren:

wapenschild (?)	DI
„fleur de lis” in een ruit	A5 ²⁾
hand	CI
zeemeermin	DI
zittende vos of eekhoorn	DI
vogelkooi	DI
vaas of beker met bloemen	DI
ronde pot met deksel	DI
vuurtest met drie pootjes, gekroond	D2
wiel met spaken	DI
lopend lam	EI
haan (op den zijkant van den hiel een wapenschildje)	EI
fruitmandje	EI
gekroonde hoed of helm (op de zijkanten van den hiel een gedeeld wapenschildje met drie sterren in elke helft)	FI

Geen merk: BI, EI

¹⁾ Zeer kleine hiel, merk op den kop.

²⁾ Merk op den steel; vaak meermalen op den steel afgedrukt, soms vier tot één groote ruit vereenigd.

Bijlage C.

Rapport betreffende het onderzoek van een partij scherven van uitheemsche keramiek, opgegraven op het terrein van het voormalig kasteel te Batavia.

Als uitslag van een eerste sorteering konden de volgende groepen keramiek worden vastgesteld :

- A. Chineesch porselein, steengoed en aardewerk.
- B. Achter-Indisch steengoed.
- C. Japansch porselein.
- D. Nederlandsch fayence.
- E. Nederlandsch en Westfaalsch steengoed.

A. *Chineesche keramiek*. Het oudste porselein, dat werd aangetroffen (*plaat 33*), stamt uit het laatst van de 16de eeuw en het begin van de 17de. Het is grof goed, zoogenaamd halfporselein, afkomstig uit de omstreken van Swatow in oostelijk Kwangtoeng. Het glazuur is of egaal wit dan wel leiblauw, of troebel en groenachtig wit, versierd in onderglazuursch blauw of in bovenglazuursche roode en groene emails met floralistische motieven, vogels en gelukssymbolen, alles uitgevoerd als onzorgvuldige, doch vlotte teekeningen. Alle scherven van dit goed hebben eenmaal diepe kommen of schotels gevormd. De standringen zijn doorgaans bedekt door veel aangebakken grof zand, waarop de stukken na het bakken stonden af te koelen. Dat Compagniesdienaren dit porselein zouden hebben gebruikt lijkt, gezien den aard van het goed zoowel als den tijd van vervaardiging, niet waarschijnlijk.

Daarnaast vinden wij een menigte scherven en brokken van porselein uit de 2de en 3de kwartalen der 17de eeuw. Dit is stellig wel gebruiksgoed der Europeanen in het kasteel te Batavia geweest. Wij weten dat de V.O.C. er handel in dreef, zoowel in het fijne met de typische sectorenversiering op de randen der schotels (dit noemden de Hollanders „kraakporselein”), als in het grove (*plaat 34*, resp. links en rechts). Van het grove goed zond de Compagnie eenige consignaties naar Nederland in de meening, dat het om zijn lagen prijs aftrek zou vinden. Het resultaat was echter teleurstellend en de proeven om ermede aan de markt te komen zijn niet herhaald. Dit grove goed kwam uit Foekiën en Kwangtoeng, het fijne — in hoofdzaak tamelijk dunne schotels — uit Kiangsi in Oost-China. Beide soorten zijn doorgaans blauw op wit gedecoreerd. Er bevinden zich ook eenige zeegroen geglazuurde scherven met ingegrifte versiering bij, stukken van zware en dikke schotels, fabricaat uit Foetsjow, een late navolging van het z.g. „celadon” uit vorige eeuwen.

Het geheel witte porselein is bij deze vondsten schaarsch. Ook hetgeen nu volgt, het Chineesche goed uit het 4de kwartaal der 17de eeuw, is veelal blauw op wit versierd. Dit is de tijd van verfijning in materiaal en uitvoering van het Chineesch porselein. De fragmenten op *plaat 35* geven hiervan een beeld. Er is een brok van een Chineesch-porseleinen tegel uit die periode bij.

Hier dient thans vermeld te worden, dat deze categorie de afsluiting vormt, niet alleen wat de Chineesche keramiek aangaat, maar evenzeer van al de andere Aziatische scherven, Japansche en Achter-Indische. Na 1700 is plotseling niets meer te vinden.

Het Chineesche steengoed en dito aardewerk zijn van weinig belang en slechts door een dozijn brokstukken vertegenwoordigd. Potten, kruiken, kommen en schalen in de kleuren wit, bruin, groen, geel, vuil-wit met zwartblauwe teekening, enz. Dit is bijna uitsluitend keukengoed en allemaal afkomstig uit het uiterste Zuiden van het land. Een preciese dateering is niet mogelijk; globaal valt het grootste deel tusschen 1650 en 1700 te stellen.

B. *Achter-Indisch steengoed*. Hiervan werden scherven aangetroffen, die deelen van groote en dikke borden hebben uitgemaakt of van watervaten, z.g. „martavanen” of „Siamsche potten”, gelijk Valentijn ze noemt. Het materiaal is meestal goede pottenbakkersklei, het bedekkende glazuur van donker bruingroen tot zwart. In witte en gele engobe is op de schotels een versiering van cirkels en golflijnen aangebracht. Deze borden zijn ouder dan de martavanen en ook ouder dan het gevondene Chineesche steengoed, en wel uit de late 15de of de 16de eeuw. Het is de vraag of de stukken in eenige betrekking hebben gestaan tot de bewoners van het kasteel. De martavanen stellig wel (*plaat 36*).

C. *Japansch porselein*. De invoer hiervan, rechtstreeks van Desjima dan wel via den Chineeschen tusschenhandel, begint omstreeks 1645. De stukken (fragmenten van vazen, kommen, doozen en schotels) zijn in onderglazuursch blauw beschilderd samen met eenig rood email en wat verguldsel (*plaat 37*). Noch de vormen, noch de versiering zijn Japansch; alles is opzettelijke navolging van het toen zoo vlot verkoopbare Chineesche porselein. Het is uitsluitend van Imari-fabriek (Hirado) en mist nog de overlading in decoratie, welke het 18de-eeuwsche Japansche goed uit die streek zou kenmerken. Op de spiegels der borden verschijnt omstreeks 1690 het bekende monogram der V.O.C., waarschijnlijk uitgevoerd op bestelling. Onder de Bataviasche kasteelscherven zijn er geene van V.O.C.-borden aangetroffen.

D. *Nederlandsch fayence*. Ofschoon vroegere vondsten in en bij de oude stad Batavia ook scherven van voorraad- en apothekerspotten van Hollandsch fayence bevatten, levert het eigenlijke kasteelsterrein fragmenten van de bekende, doorgaans 13 cm in het vierkant metende muurtegeltjes op, versierd of in blauw of in paarse sepia. Het aantal soorten, zoowel als de verscheidenheid in de uitvoering en teekening, is zeer groot. Het gaat niet aan hier alle klassen te noemen, evenmin als gewag kan worden gemaakt van de verschillen tusschen de producten der vele plaatsen, waar fayence-ovens hebben bestaan: Haarlem, Delft, Rotterdam, Makkum, Middelburg enz. Ik volsta met te vermelden, dat alle gevonden tegelfragmenten in de tweede helft der 17de eeuw zijn te stellen. Uit de afbeeldingen spreken de wijzen van uitvoering: van kleine centrale schetsjes van mensen, dieren en gebouwen (*plaat 25*) tot geheel vullende vlaktekeningen, landschappen (*plaat 26*) toe. Opmerkelijk is, dat bij enkele soorten de teekening steeds vrij staat, terwijl ze bij andere besloten is binnen een dubbelen cirkel. De hoekornamentjes kunnen dikwijls dienen om een bepaald stuk te determineeren. Bekend zijn de tegeltjes met bijbelsche tafereelen (*plaat 27*) en die met pastorale scènes (*plaat 28*). Dan komen de groote rubrieken van afbeeldingen van allerhande schepen (*plaat 24*) en van veelsoortige zeemonsters en mythologische wezens (*plaat 29*). Ten slotte zijn er tegels met louter geometrische patronen, met vruchten, dieren (*plaat 30*), ja wat al niet. De menigte tegeltjes, welke men in vele oude huizen te Batavia, Makassar, Ambon en elders eertijds aantrof, getuigen van den grooten export van dit handelsartikel, hetwelk zich goed leende voor scheepsballast. Voorts wil ik hier niet onvermeld laten, dat zoowel de technische als de artistieke uitvoering der

Nederlandsche fayence-tegels in de 18de eeuw sterk terugliep en dat, waar men ze in 18de-eeuwsche Indische huizen aantreft (aantrof), tegeltjes als de hier afgebeelde voor het grootste deel afkomstig moeten zijn geweest uit 17de-eeuwsche voorraden, dan wel van de afbraak van oudere huizen.

E. Nederlandsch en Westfaalsch steengoed. De scherven, hiervan gevonden, zijn zoogoed als alle deelen van gebroken kruiken van zeer uiteenlopende modellen, die thans nog zoo vaak door schilders worden gebezigd om aantrekkelijke stillevens samen te stellen. Een voorname plaats nemen hiertusschen in de zoogenaamde „baardmankruiken”. Ze zijn dikbuikig, hebben een smallen voet, een langen of een korten hals en een stevig hengel. Ze zijn van grijs steengoed, in structuur veel gelijkende op het materiaal van de latere „Keulsche potten”. Het glazuur is doorgaans korrelig grijsbruin, nu en dan in combinatie met een donkerblauwe verfstof, speciaal ter bedekking van de reliëfversiering. Dikwijls is die blauwe kleurstof vervloeid of afgedropen, welke fout de aantrekkelijkheid der stukken soms niet weinig verhoogt. Deze „baardmannetjes” ontleenen hun naam aan het op hals of schouder van de kruik in bas-reliëf aangebrachte baardige mansgelaat, een versiering, welke mogelijk nog uit voorhistorische tijden stamt. Zij werden in Nederland gemaakt in de omgeving van Amsterdam zoowel als in het oosten van Gelderland, terwijl er ook in Westfalen bakkerijen van hebben bestaan. Zij schijnen voor velerlei dranken te hebben dienst gedaan, doch in den handel werden ze ledig verkocht. Men vindt ze in den Archipel overal, waar Nederlandsche vestigingen hebben bestaan in het laatst van de 17de en het begin van de 18de eeuw, soms vele tientallen bij elkaar, in den bodem, gelijk op enkele plekken ter Westkust van Sumatra. De grootte is zeer sterk varieerend. De kleinste zijn slechts 15 cm hoog, de grootste omstreeks 60 cm. Niet steeds komt de baardman op de stukken voor. Ook is dat masker niet altijd alleen; vaak vergezellen hem rozetten, bloemen, vruchten, stads- en landswapens e.d. Helaas konden de baardmanscherfen van het kasteel te Batavia niet tot behoorlijke kruikfragmenten aan elkaar gevoegd worden, aangezien er te veel ontbrak. *Plaat 31* geeft van de versiering niettemin een beeld.

Nederlandsch of ander Europeesch aardewerk is uit de kasteelsfundamenten van Oud-Batavia zoogoed als niet voor den dag gekomen.

De keramologisch adviseur,

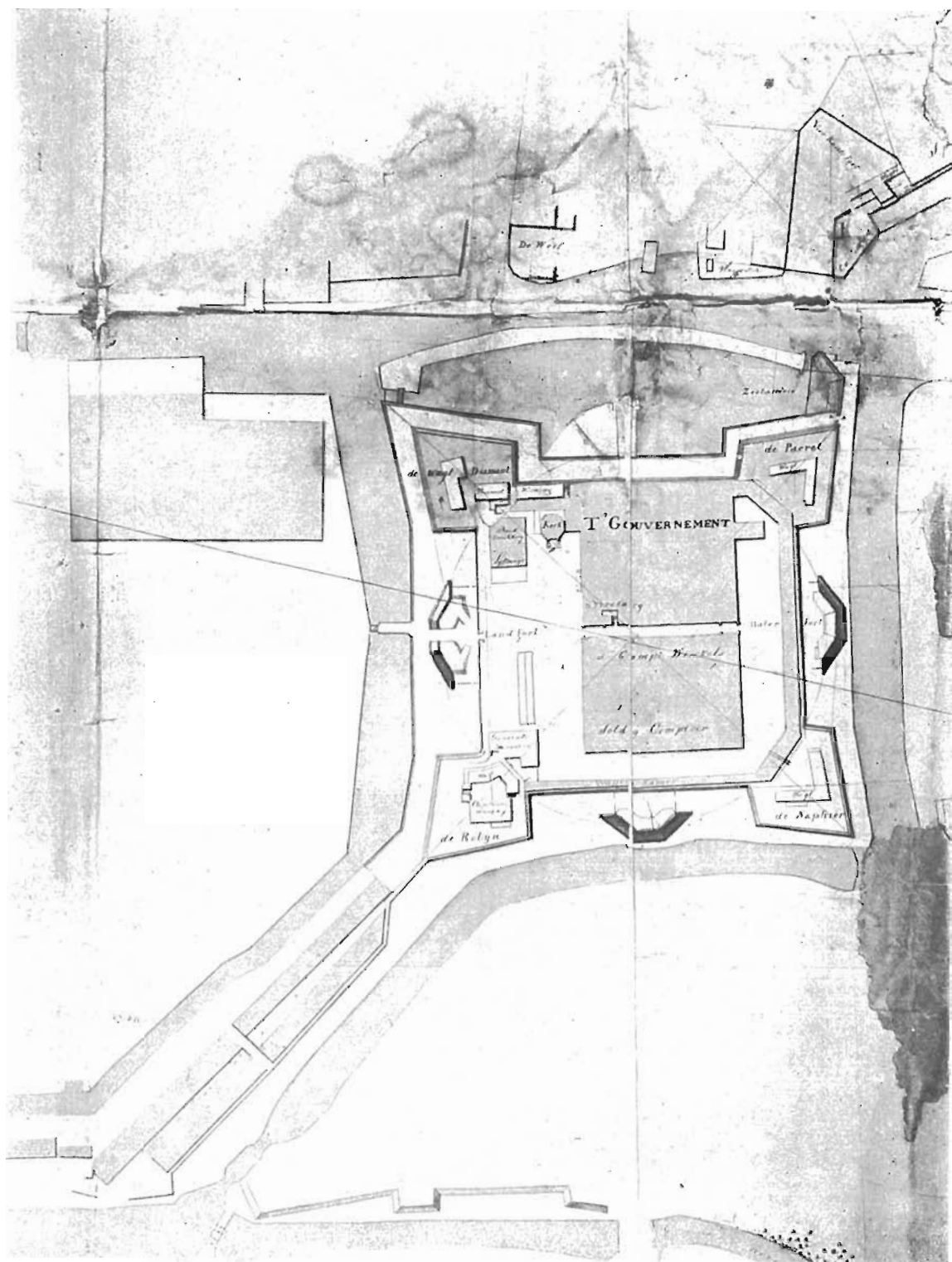
w.g. E. W. VAN ORSOY DE FLINES.

Beschrijving der platen.

1. „Kaart van de vestingwerken van de Stad en het Kasteel Batavia” door C. F. Reimer anno 1788. De plaat vertoont een coupure uit de genoemde kaart, te weten het gedeelte met het kasteel en zijn naaste omgeving. De lijn, die schuin door de plaat loopt en door het woord „Winkels” gaat, wijst rechts naar het Noorden. Foto Landsarchief.
2. Voorzijde van het waterkeeringsmuurtje tusschen de kasteelskerk en de boekdrukkerij, bestaande uit drie lagen in kruisverband gemetselde gele klinkers, aan voor- en bovenzijde oorspronkelijk belegd met resp. versierde en onversierde wandtegels, aan de achterzijde met roode plavuizen. Vóór dit muurtje bevindt zich een rij in specie gelegde trachieten tegels, waarschijnlijk van de bestrating van het kasteelsbinnenplein. Foto O.D. 14315. Zie voor de situatie plaat 38, no. 4.
3. Achterzijde van het waterkeeringsmuurtje van plaat 2, met aanzet van steunbeeren. Het restant der bekleeding met roode plavuizen bevindt zich geheel aan de rechterzijde. Foto O.D. 14314. Plaat 38, no. 2.
4. Fragmenten van het waterkeeringsmuurtje met onversierde (links) en van blauwe voorstellingen voorziene (rechts) witte wandtegels belegd. De voorstellingen der tegels van dit muurtje brengen alle waterdieren, zeemonsters en andere zeewezens in beeld (zie plaat 29). Foto O.D. 14320.
5. Hoek van het waterkeeringsmuurtje (rechts) en het gebouw der boekdrukkerij (links) met daarvoor liggende steenen tegels van de bestrating van het kasteelsbinnenplein. Foto O. D. 14316. Plaat 38, no. 3.
6. Goten van gele baksteen (opstaande wanden) en roode baksteen (vloer), gelegen ten Noord-Westen van de kasteelskerk. Links-boven een gemetselde put, waarschijnlijk behorende tot de drinkwaterleiding des kasteels (zie plaat 8 en 9). Foto O.D. 14317. Plaat 38 no. 1.
7. Goot, geheel van roode baksteen (rechts), tusschen de fundeeringsresten in gele steenen van ongeïdentificeerde gebouwen, gelegen ten Zuid-Westen van de boekdrukkerij. Ten Zuid-Oosten van deze overblijfselen werden talrijke tegelfragmenten met scheepsvoorstellingen in paarse sepia gevonden (zie plaat 24). Foto O.D. 14318. Plaat 38, no. 5.
8. Gedeelte der buisvormige, uit roode baksteen gemetselde drinkwaterleiding ter hoogte van de Landpoort, even ten Oosten daarvan. Dichtbij het noordelijk einde de overblijfselen van de zuidercourtine, dwars over de waterleiding liggende. Het metselwerk is aan de bovenzijde met een dunne laag cement bedekt. Foto O.D. 14325. Plaat 38, no. 7.
9. Drinkwaterleiding als boven, zuidelijk uiteinde. Rechts de aanzet van de zuidercourtine, links de straalsgewijs geplaatste baksteen van de buis. Foto O.D. 14326. Plaat 38, no. 8.
10. Karang-blok van de fundeering van de zuidercourtine ten Oosten van de Landpoort. Foto O.D. 14464. Plaat 38, no. 9.
11. Fundeering van de zuidercourtine, nabij de punt Robijn, van ongemetselde roode baksteen, aan weerszijden afgezet met behakte karang-blokken. Op den achtergrond de hoek van de punt (zie plaat 12 en 13). Foto O.D. 14465. Plaat 38, no. 10.

12. Fundeering van de zuidercourtine met aansluiting aan de punt Robijn (voorgond). Zie plaat 11. Op den hoek metselwerk van onbekende bestemming. Foto O.D. 14466. Plaat 38, no. 11.
13. Fundeering van de zuidercourtine; hoek met de punt Robijn (voorgond). Op den achtergrond karang-blokken van de fundeering van de westerface van Robijn. Foto O.D. 14467. Plaat 38, no. 12.
14. Karang-blokken van de fundeering der westerface van de punt Robijn. Foto O.D. 14468. Plaat 38, no. 13.
15. Karang-blokken van de fundeering der westerface van de punt Robijn. Foto O.D. 14469. Plaat 38, no. 14.
16. Buitenkant van de fundeering der oosterface van de punt Robijn (karang). Foto O.D. 14474. Plaat 38, no. 15.
17. Binnenkant der fundeering van de oosterface van de punt Robijn (karang). Foto O.D. 14475. Plaat 38, no. 16.
18. Binnenkant der fundeering van de oosterface van de punt Robijn (karang). Foto O.D. 14476. Plaat 38, no. 17.
19. Binnenkant der fundeering van de oosterface van de punt Robijn (karang). Foto O.D. 14478. Plaat 38, no. 19.
20. Buitenkant der fundeering van de oosterface van de punt Robijn (karang). Foto O.D. 14479. Plaat 38, no. 20.
21. Westelijke hardsteen stoeprand der bestrating van gele klinkers ten Zuiden van de Landpoort. Foto O.D. 14485. Plaat 38, no. 23.
22. Bestrating van gele klinkers ten Zuiden van de Landpoort. Foto O.D. 14486. Plaat 38, no. 24. Op den achtergrond de westelijke stoeprand van plaat 21.
23. Bestrating van gele klinkers ten Zuiden van de Landpoort. Geheel links de oostelijke stoeprand. Foto O.D. 14487. Plaat 38, no. 25.
24. Fragmenten van Hollandsche wandtegels met scheepsvoorstellingen in paarse sepia, gevonden ten ZW van de boekdrukkerij. 17e eeuw. Foto O.D. 14667.
25. Fragmenten van Hollandsche wandtegels met kleine figuren in blauw (links-boven hond, rechts-boven naakte krijger, beneden toren met hoogen vlaggestok in landschap). 17e eeuw. Foto O.D. 14663.
26. Fragmenten van Hollandsche wandtegels met landschappen in een dubbel cirkel in blauw (links-boven herder en herderin met hond, schapen en zwanen, rechts-boven herder en herderin met honden en torens op den achtergrond, beneden roeiboot met boomen). 17e eeuw. Foto O.D. 14664.
27. Fragmenten van Hollandsche wandtegels met bijbelsche voorstellingen in een dubbel cirkel in blauw (links-boven Christus' verzoeking door Satan op den berg, midden-boven Adam en Eva uit het Paradijs verdreven, rechts-boven Christus, links-beneden de Judaskus, rechts-beneden zittende Christus). 17e eeuw. Foto O.D. 14665.
28. Fragmenten van Hollandsche wandtegels met pastorale scènes in blauw (links-boven herder met schapen, rechts-boven herderin met schapen, links-beneden herder met schapen, rechts-beneden herder). 17e eeuw. Foto O.D. 14666.

29. Fragmenten van Hollandsche wandtegels met zeemonsters en mythologische wezens in blauw (links-boven groote visch, rechts-boven Triton, midden zeemeermin het haar kammend, links-beneden zeepaard, rechts-beneden meerman met knots). Afkomstig van waterkeeringsmuurtje. 17e eeuw. Foto O.D. 14668.
 30. Fragmenten van Hollandsche wandtegels met voorstellingen in blauw en paarse sepia (links-boven stilleven in blauw, rechts-boven rustend hert aan water met schepen in dubbelen cirkel (blauw), links-beneden bloem in blauw, rechts-beneden geometrische figuur in paarse sepia). 17e eeuw. Foto O.D. 14669.
 31. Fragmenten van zgn. baardmankruiken (Hollandsch en Westfaalsch). Korrelijt grauw-bruin glazuur met donkerblauw. 17e - 18e eeuw. Foto O.D. 14670.
 32. Fragmenten van Goudsche pijpen. De hiel en de rechterzijde. Voornamelijk op een hoop gevonden bij den hoek tusschen zuidercourtime en punt Robijn. Foto O.D. 14488.
 33. Scherven van halfporselein van Swatow en Oost-Kwangtoeng. Glazuur egaal wit, leiblaauw, troebel of groenachtig wit, versierd in onderglazuursch blauw of boven-glazuursche roode of groene emails. Van diepe kommen en schotels. 16e - 17e eeuw. Foto O.D. 14658.
 34. Scherven van porselein van Kiangsi (links: fijn goed, zgn. kraakporselein) en Foekiën of Kwangtoeng (rechts: grof goed). Van het grove goed werden eenige consignaties naar Holland gezonden, doch zonder succes. Blauw op wit. 2e en 3e kwartaal der 17e eeuw. Foto O.D. 14659.
 35. Scherven van wit Chineesch porselein uit het 4e kwartaal der 17e eeuw. Beneden : fragment van een wandtegel met voorstelling van een hollend paard. Dit is het jongste goed dat gevonden werd. Foto O.D. 14660.
 36. Scherven van Achter-Indisch steengoed, links van martavanen (glazuur donkerbruin-groen tot zwart), rechts van schotels (met versiering van cirkels en golflijnen in witte en gele engobe). De schotels uit de laat-15e of de 16de eeuw. Dit is het oudste goed dat gevonden werd. Foto O.D. 14661.
 37. Scherven van Japansch porselein van doozen, vazen, kommen en schotels. Beschilderd in onderglazuursch blauw met eenig rood email en verguldsel. Navolging van Chineesch porselein. Imari-fabriek (Hirado). Midden 17e eeuw. Foto O.D. 14662.
 38. Situatie van de ontgravingen op het kasteelsterrein te Batavia. De diepten zijn volgens zgn. Batavia-peil (= 2.036 m lager dan het normaal waterpaspeil te Tandjong Priok). De van pijltjes voorziene nummers geven de plaatsen aan, van waaruit foto's werden genomen; naar deze nummers wordt in den tekst verwezen. De begrenzingen der proefsleuven zijn door stippellijnen aangegeven. De ontgraven overblijfselen zijn getint. Het zuidelijk einde van het op de tekening voorkomende stuk van den Kasteelweg (gearceerde rechthoeken) is de plaats, waar tot voor kort de brug over de tweede kasteelszuidergracht lag. Rechts daarvan de noordelijke wallekant van die gracht. Geheel in het Oosten de wallekant van de stadsbuitengracht of kasteels-oostergracht.
-

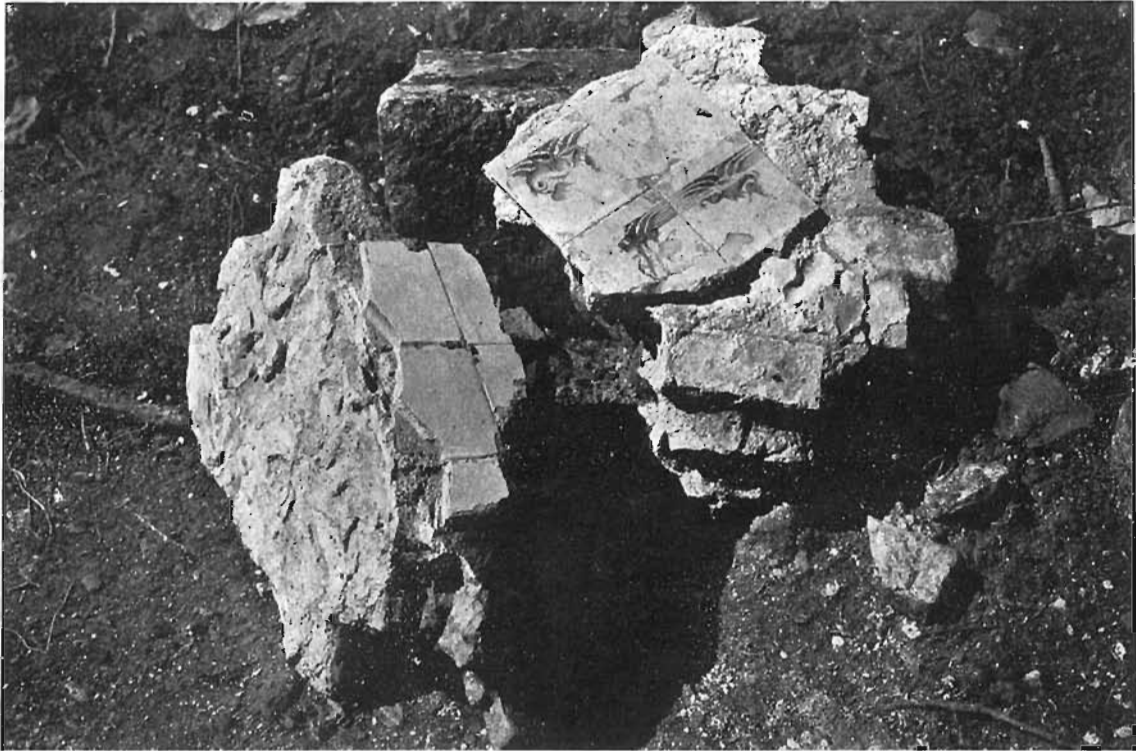
1. Kaart van het kasteel in 1788. (Noord = rechts)

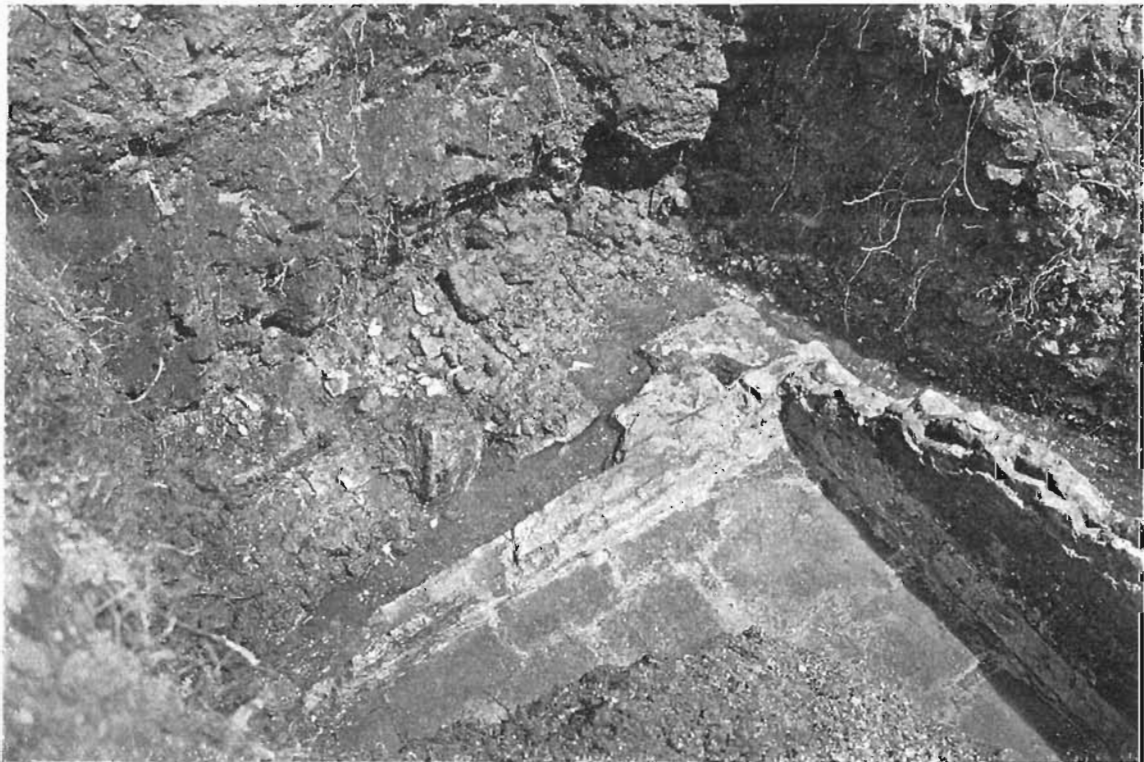
2. Waterkeeringsmuurtje. Voor-(Oost)zijde.

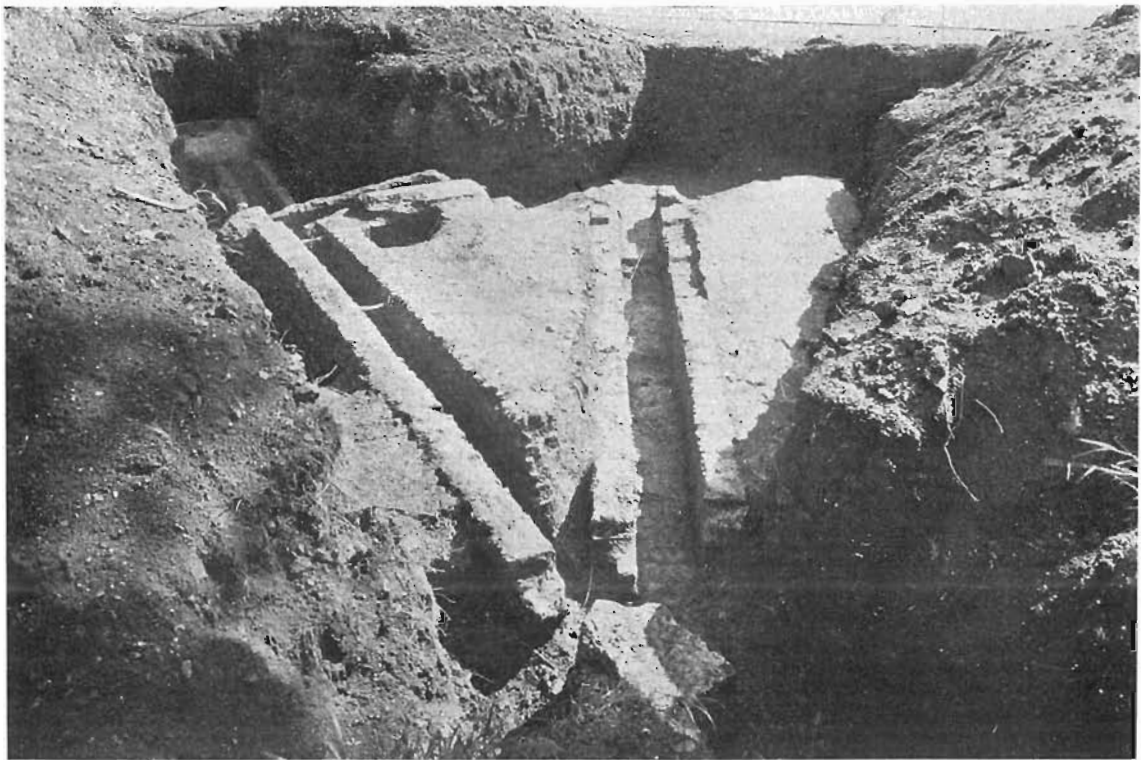
3. Waterkeeringsmuurtje. Achter-(West)zijde.

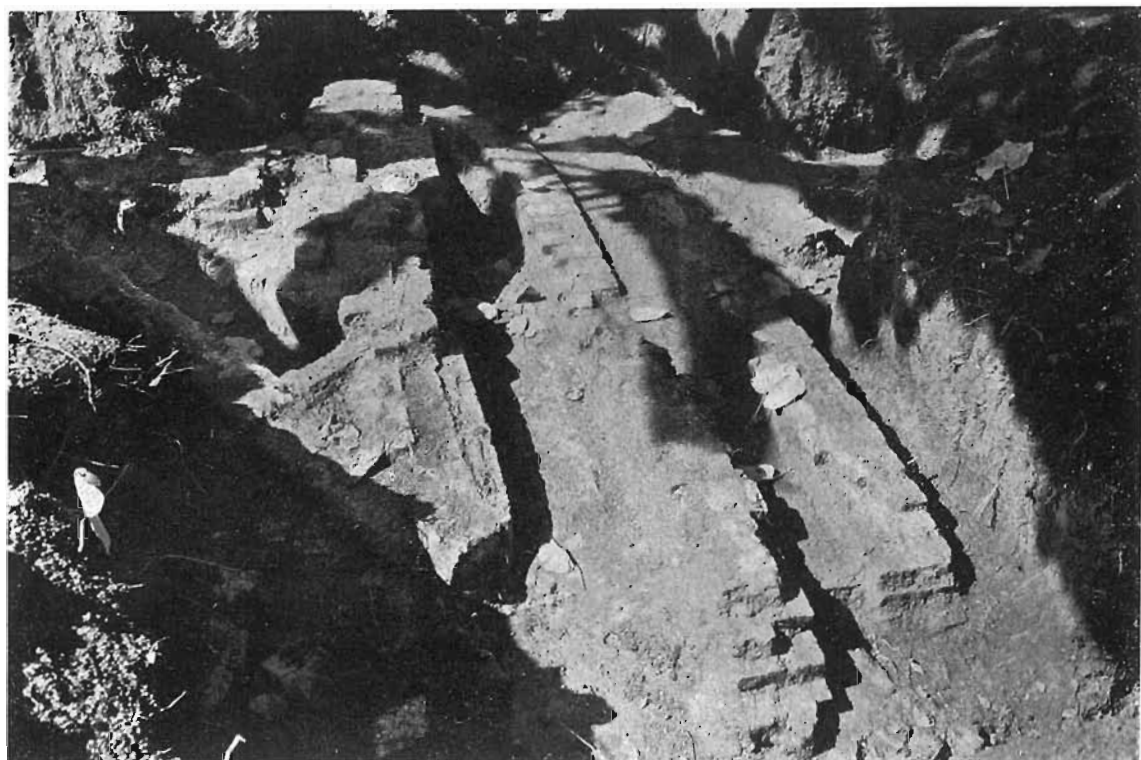
4. Fragmenten van waterkeeringsmuurtje met tegels.

5. Waterkeeringsmuurtje met aansluitenden muur der boekdrukkerij (links).

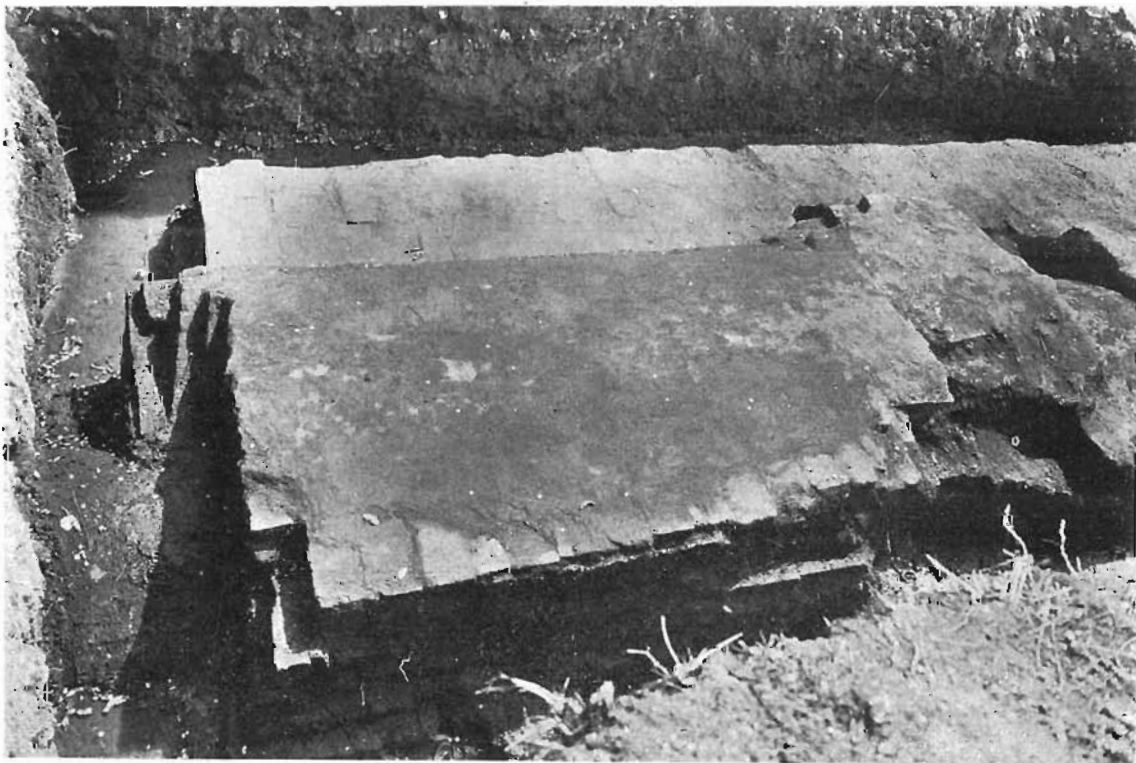
6. Goten ten NW van de kerk, gezien naar het N. Op den achtergrond een put.

7. Goot en fundeeringen ten ZW van de kerk, gezien naar het Zuiden.

8. Drinkwaterleiding met resten zuidercortine, gezien naar het Noorden.

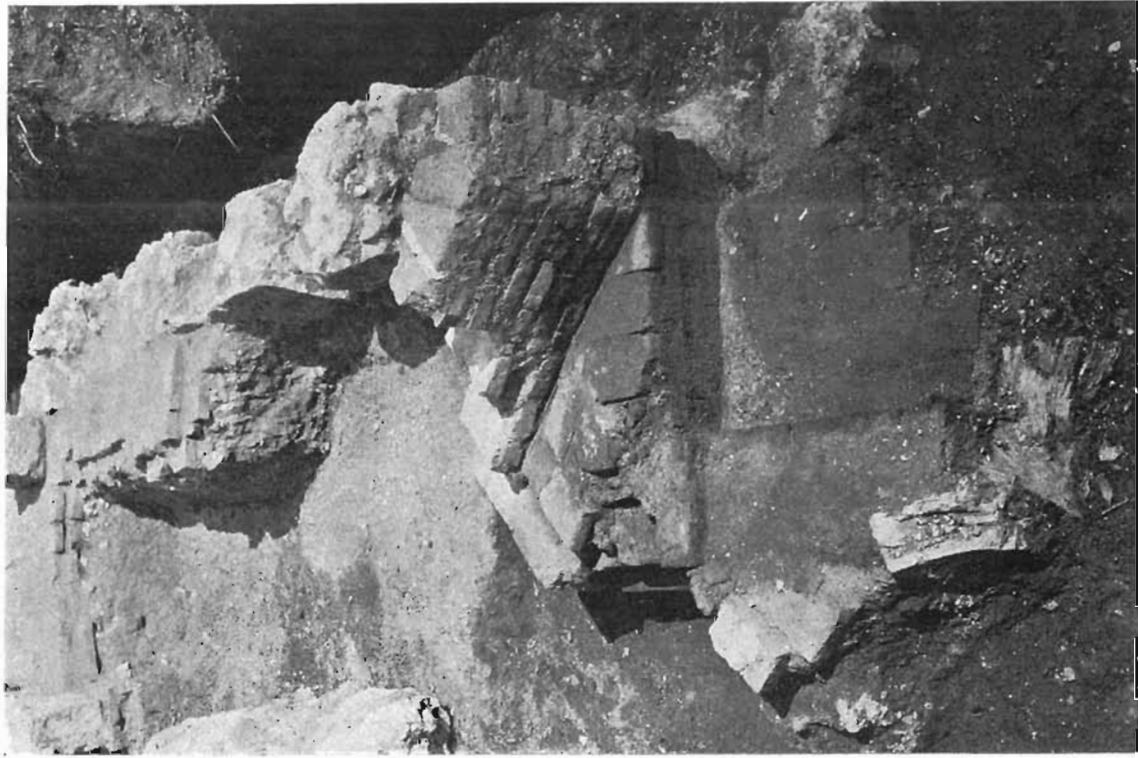
9. Drinkwaterleiding, gezien naar het Westen.

10. Karang-blok der zuidercourtine, gezien naar het Noorden.

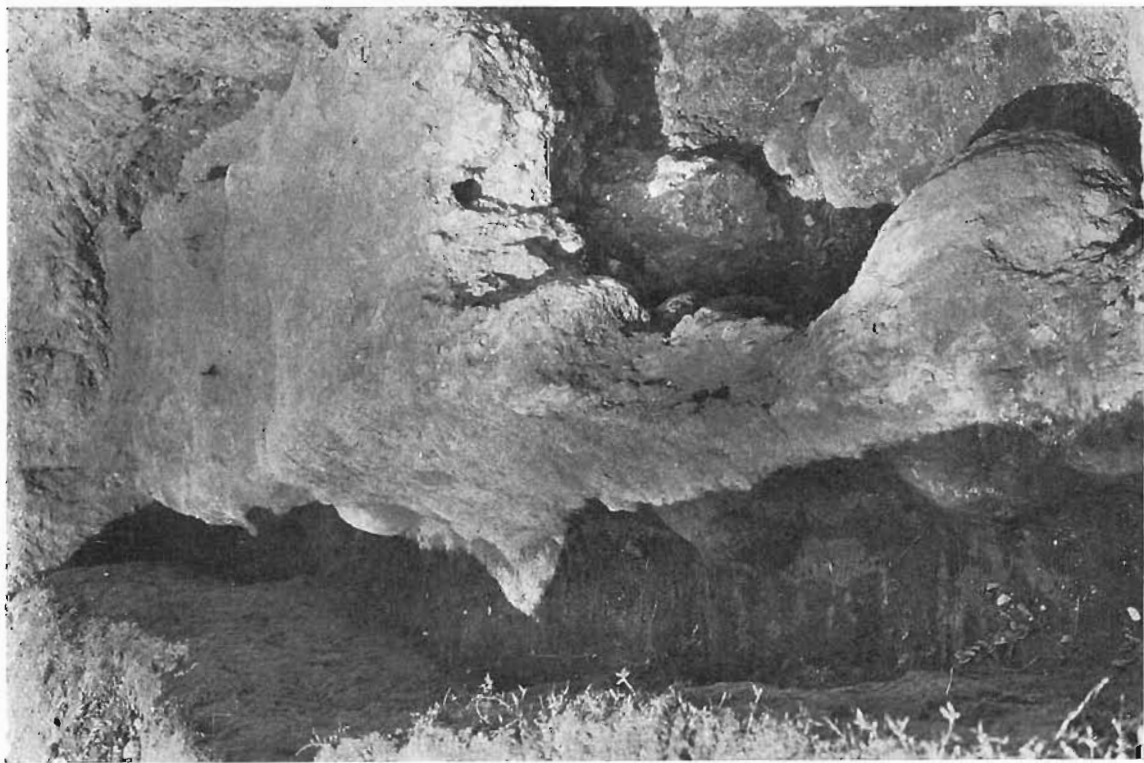
11. Resten van de zuidercourtine, gezien naar het Oosten.

12. Resten van de zuidercourtine, gezien naar het Westen.

13. Resten van zuidercourtine en westerface van Robijn.

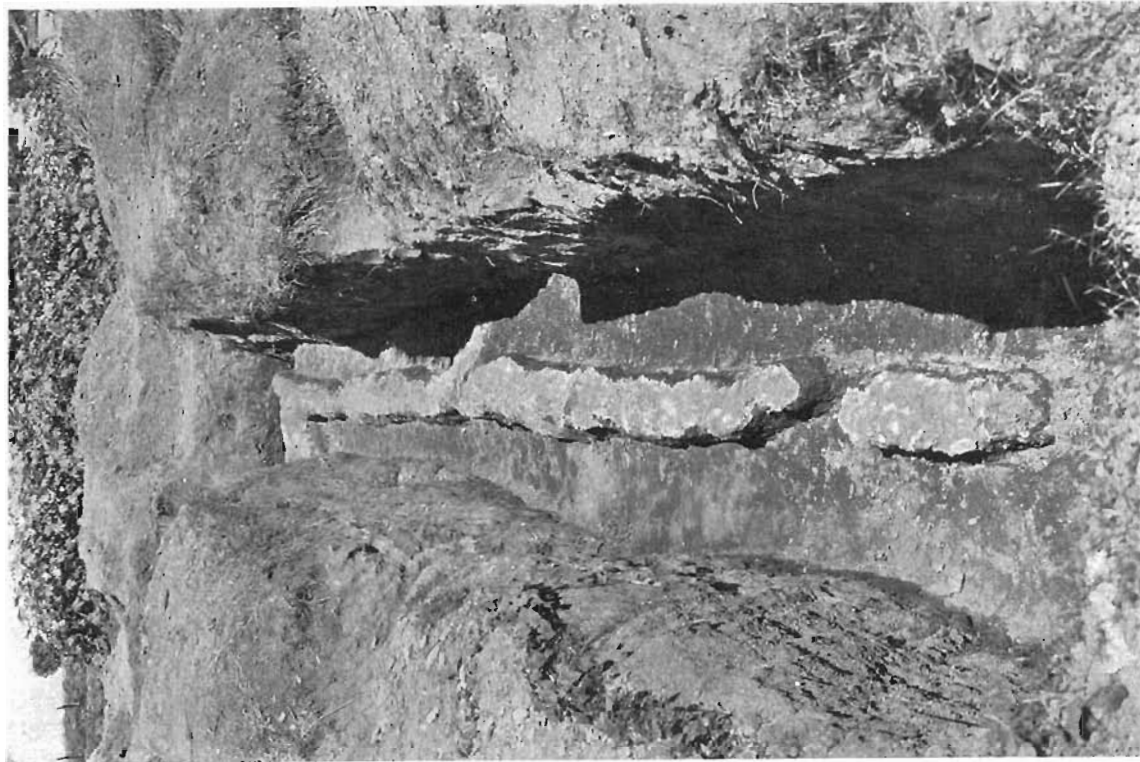
14. Karang-blokken van de westerface van Robijn.

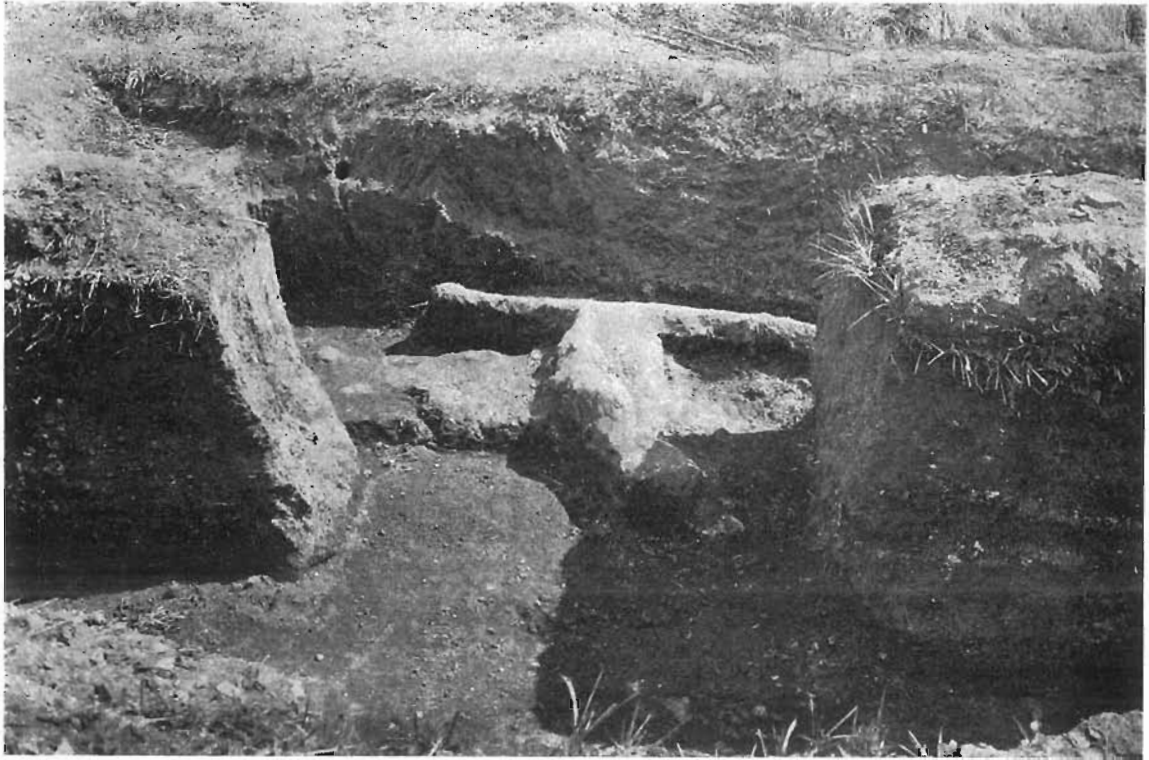
15. Karang-blokken van de westerface van Robijn.

16. Fundeering oosterface van Robijn. Buitenkant..

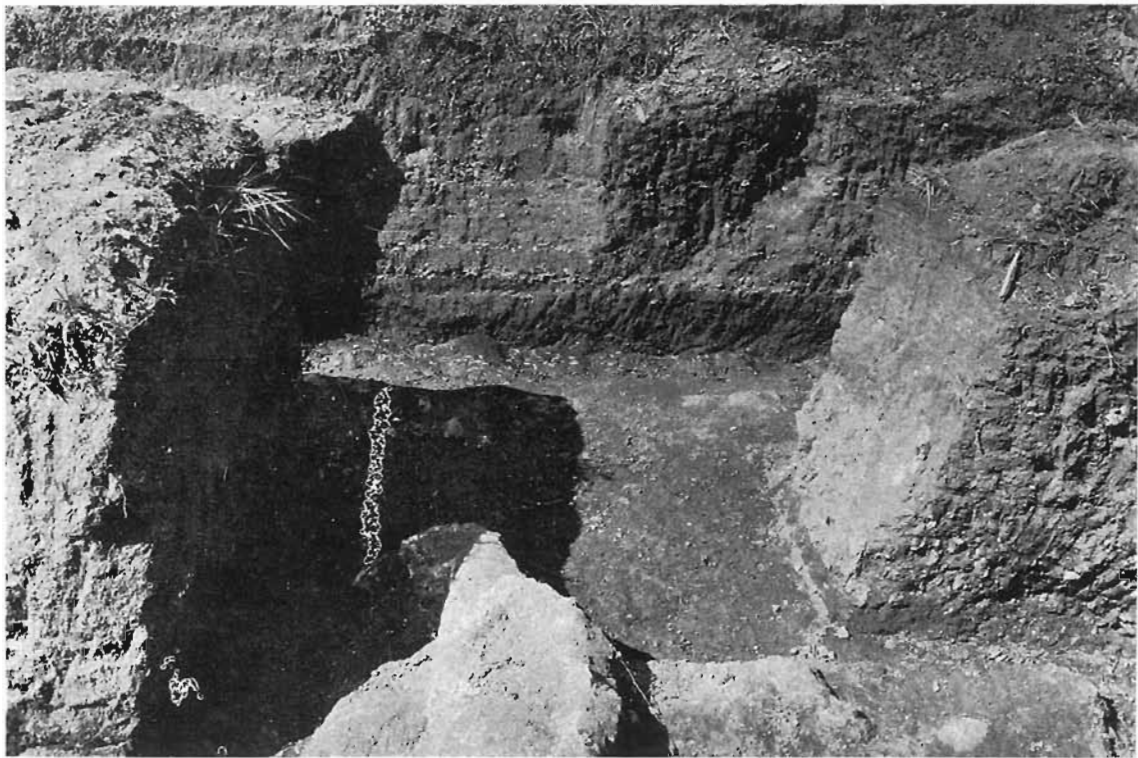
17. Fundeering oosterface van Robijn. Binnenkant.

18. *Fundeering oosterface van Robijn, gezien naar het Westen. Binnenkant.*

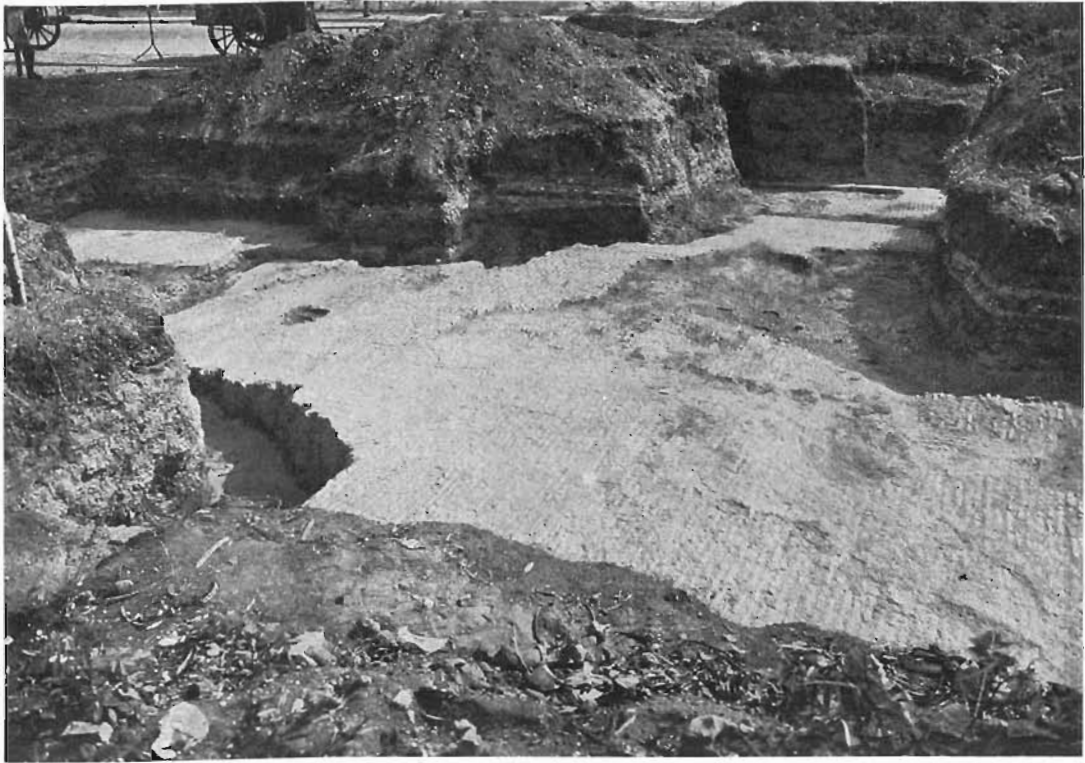
19. *Fundeering oosterface van Robijn, gezien naar het Noorden. Binnenkant.*

20. *Fundeering oosterface van Robijn, gezien naar het Oosten. Buitenkant.*

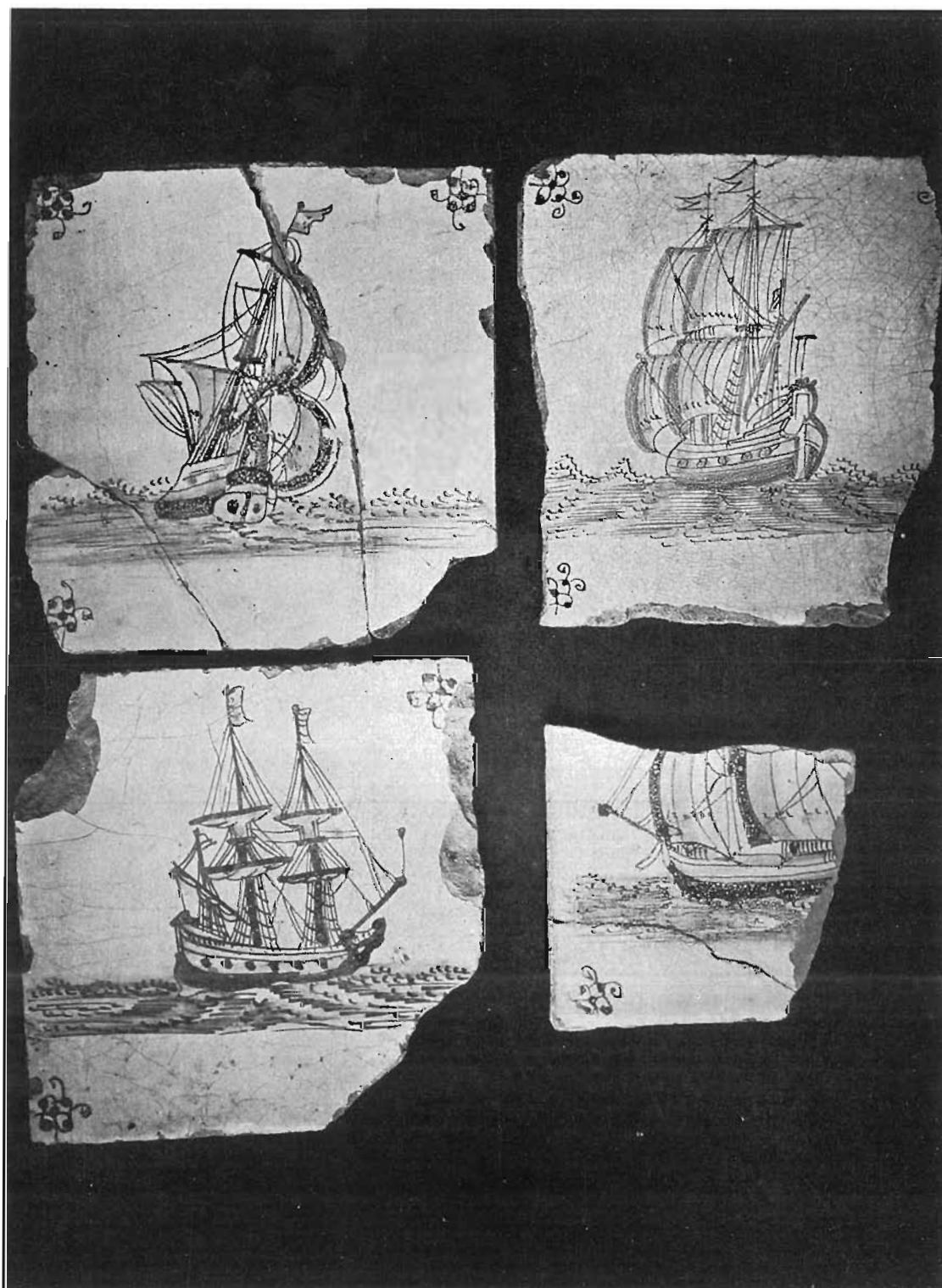
21. *Westelijke hardsteen stoeprand der bestrating voor de Landpoort.*

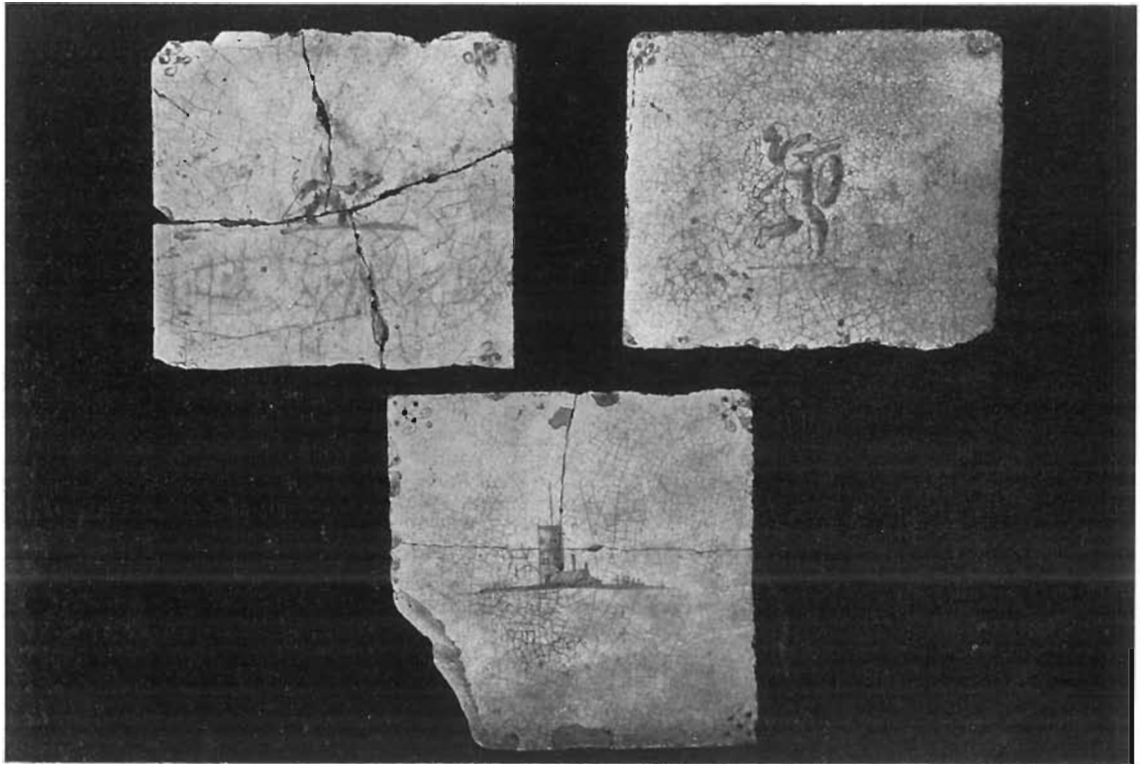
22. *Bestrating voor de Landpoort, gezien naar het Westen.*

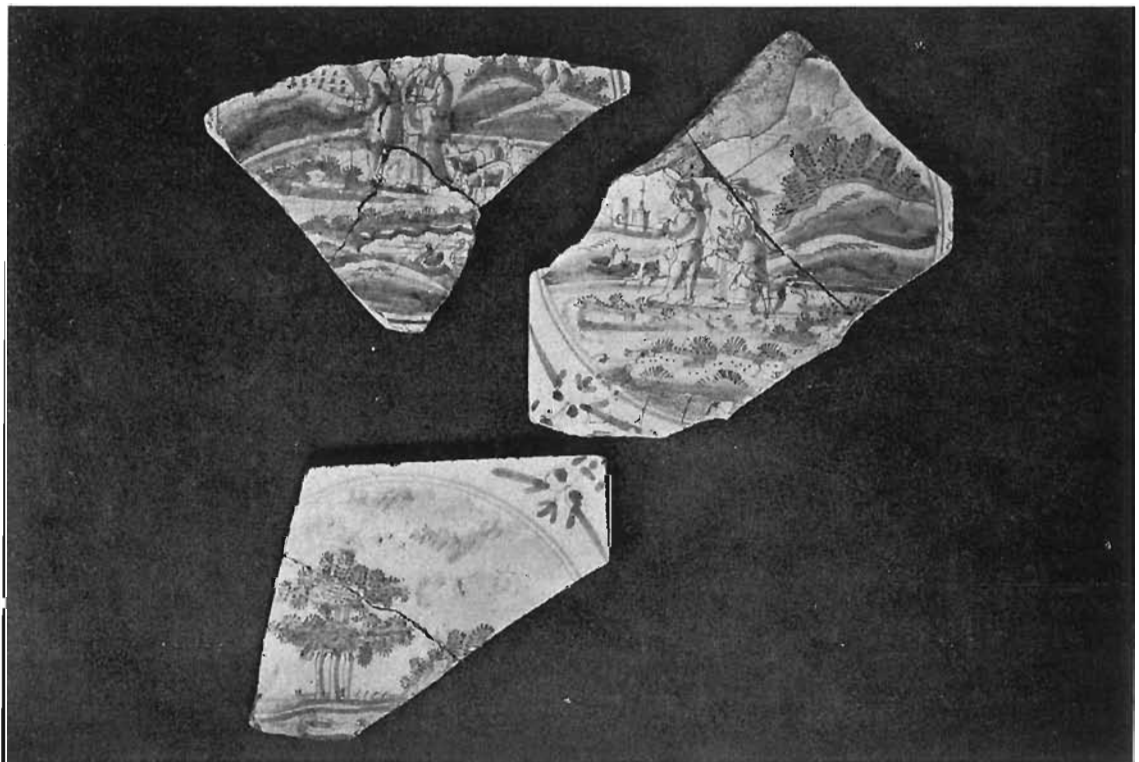
23. *Bestrating voor de Landpoort, gezien naar het Zuid-Westen.*

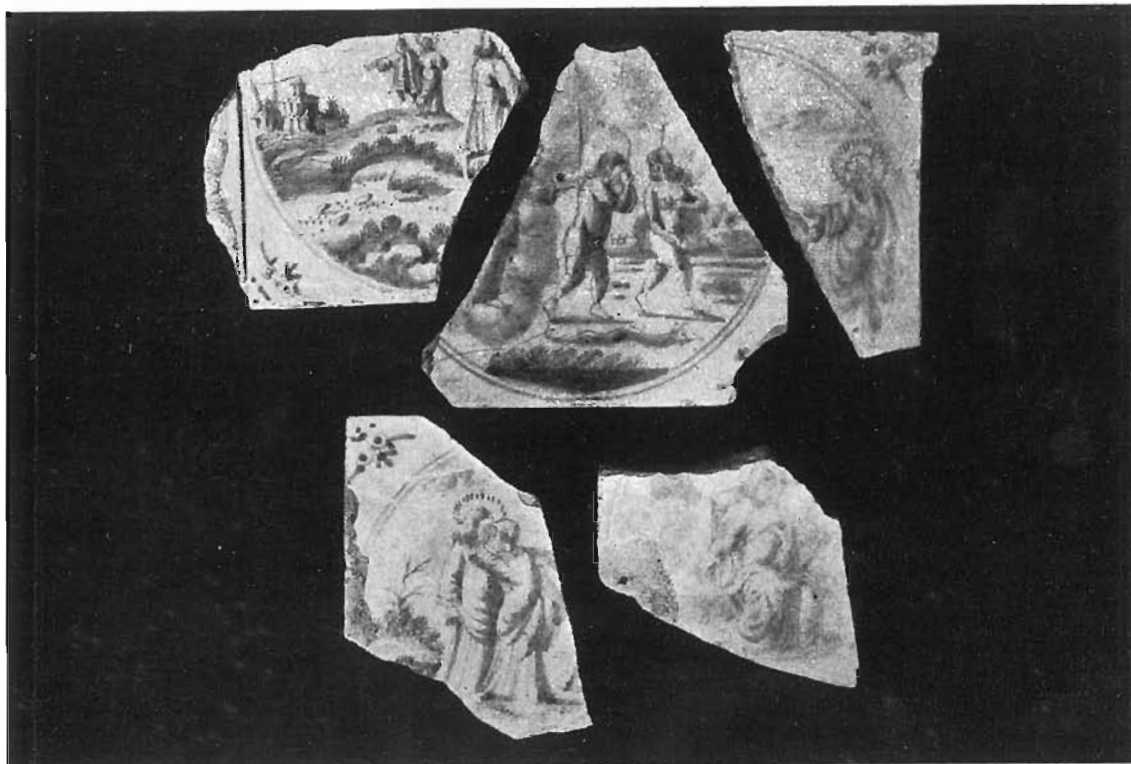
24. *Hollandsche wandtegels met scheepsvoorstellingen. 17e eeuw.*

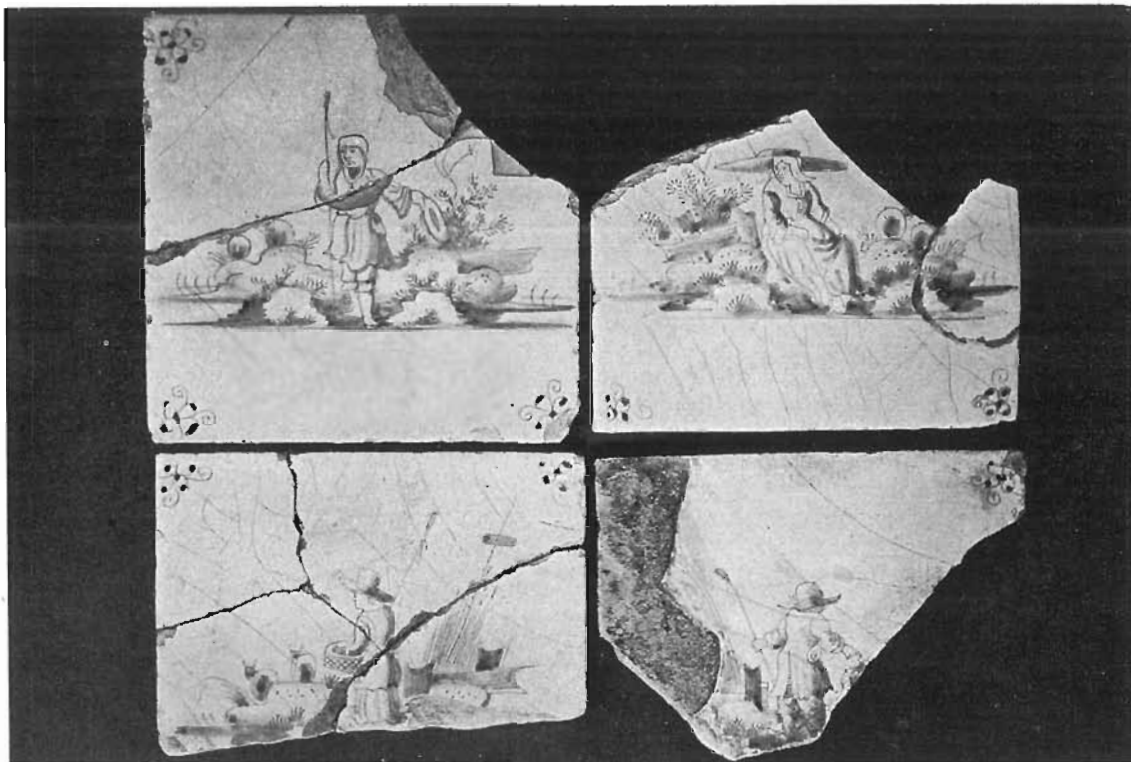
25. *Hollandsche wandtegels met kleine figuren. 17e-eeuw.*

26. *Hollandsche wandtegels met landschappen. 17e-eeuw.*

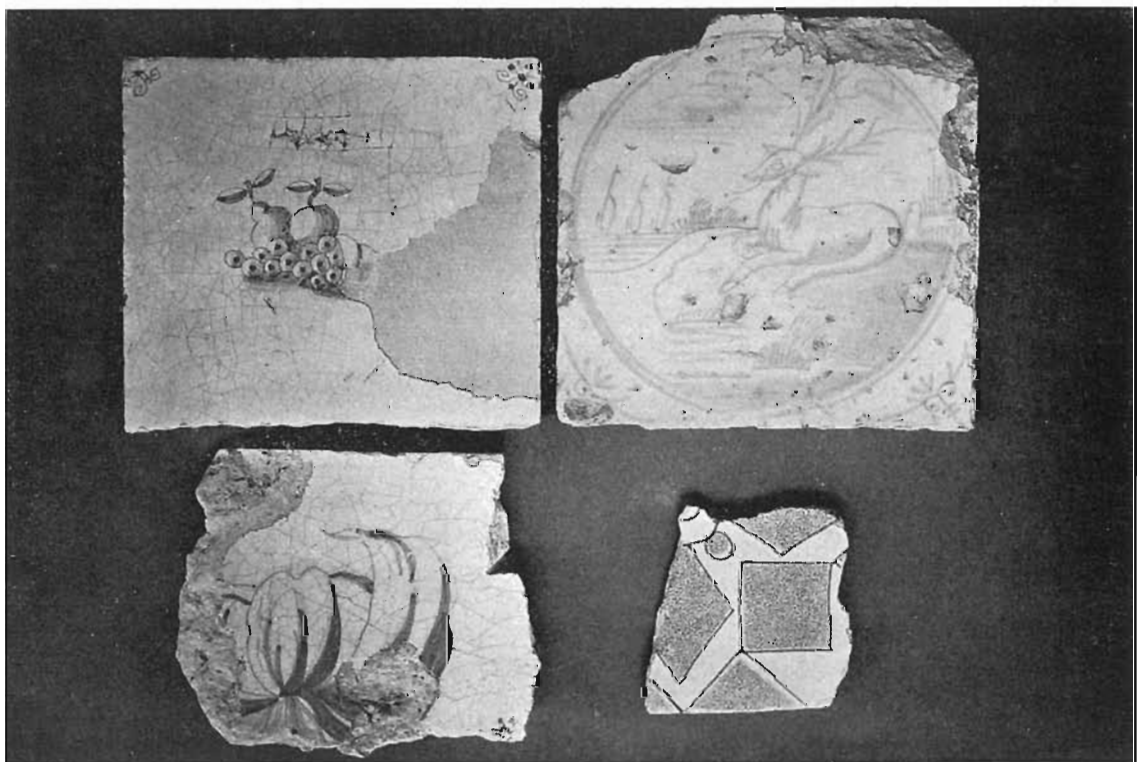
27. *Hollandsche wandtegels met bijbelsche tafereelen. 17e eeuw.*

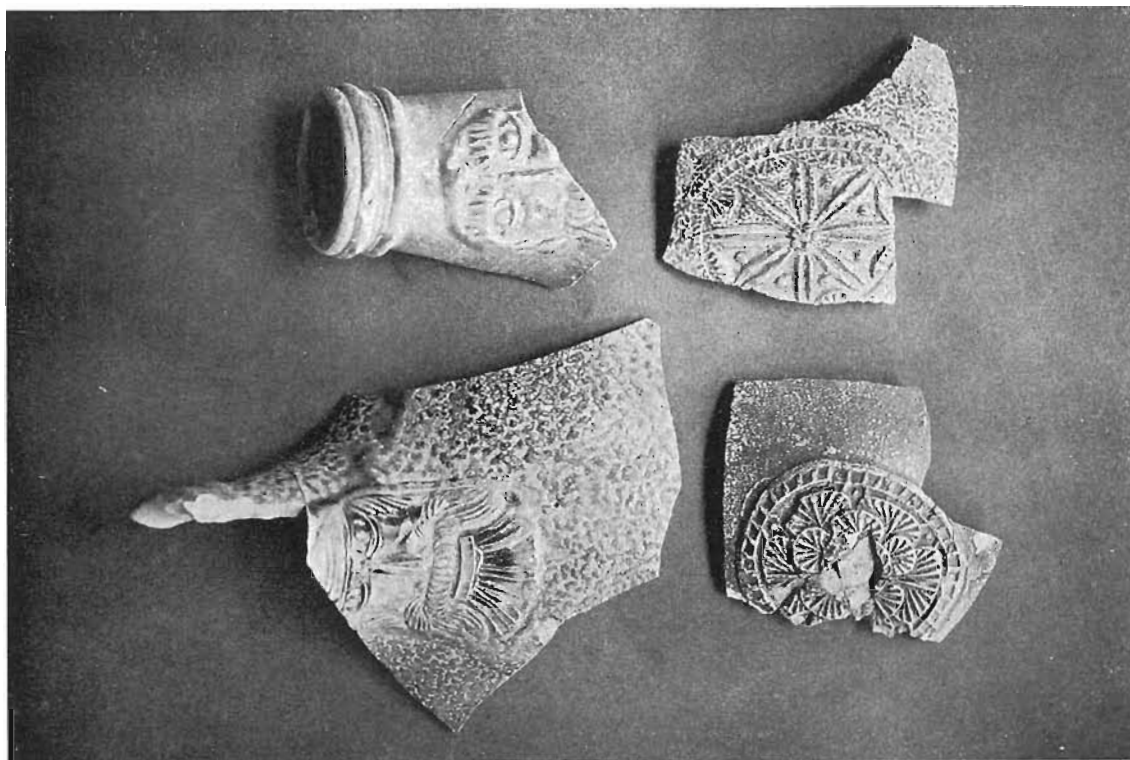
28. *Hollandsche wandtegels met pastorale scènes. 17e eeuw.*

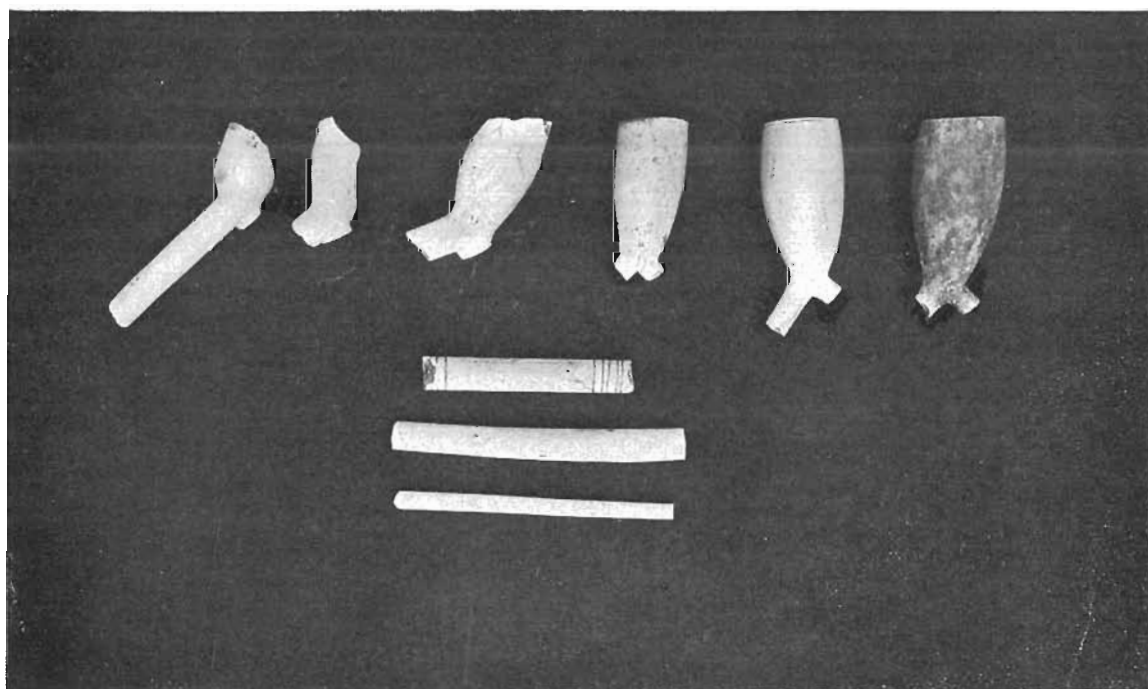
29. *Hollandsche wandtegels met zeemonsters en mythologische wezens. 17e eeuw.*

30. *Hollandsche wandtegels met stillevens, geometrische figuren enz. 17e eeuw.*

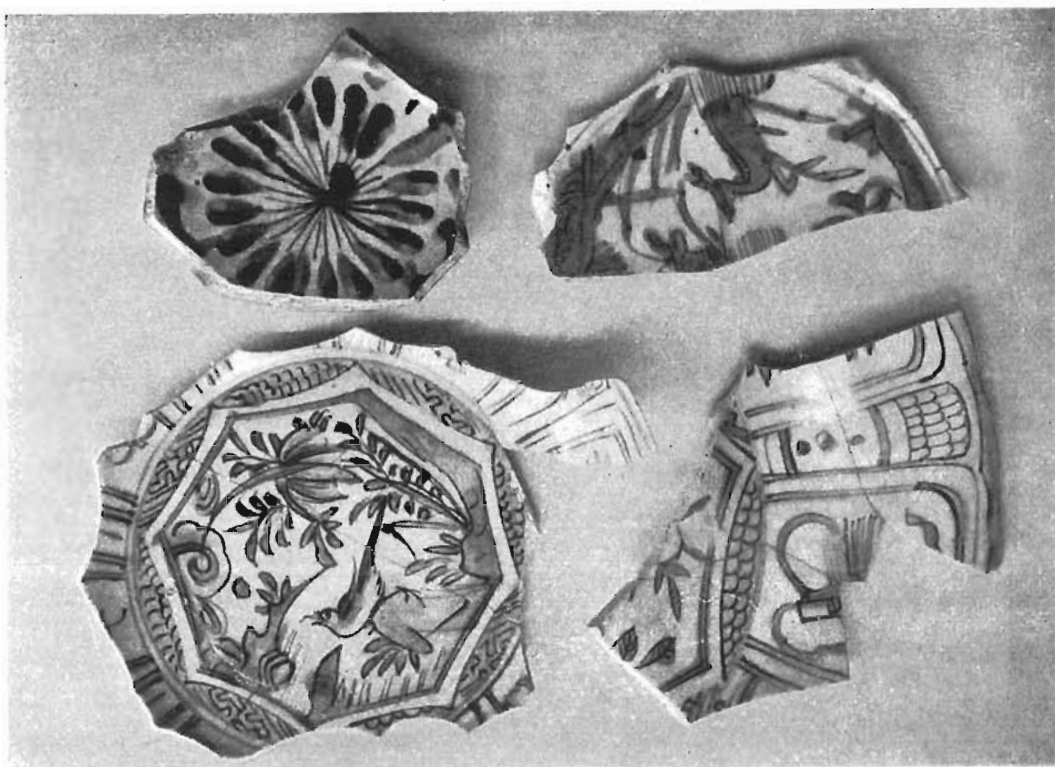
31. Fragmenten van baardmankruiken. Holland en Westfalen. 17e-18e eeuw.

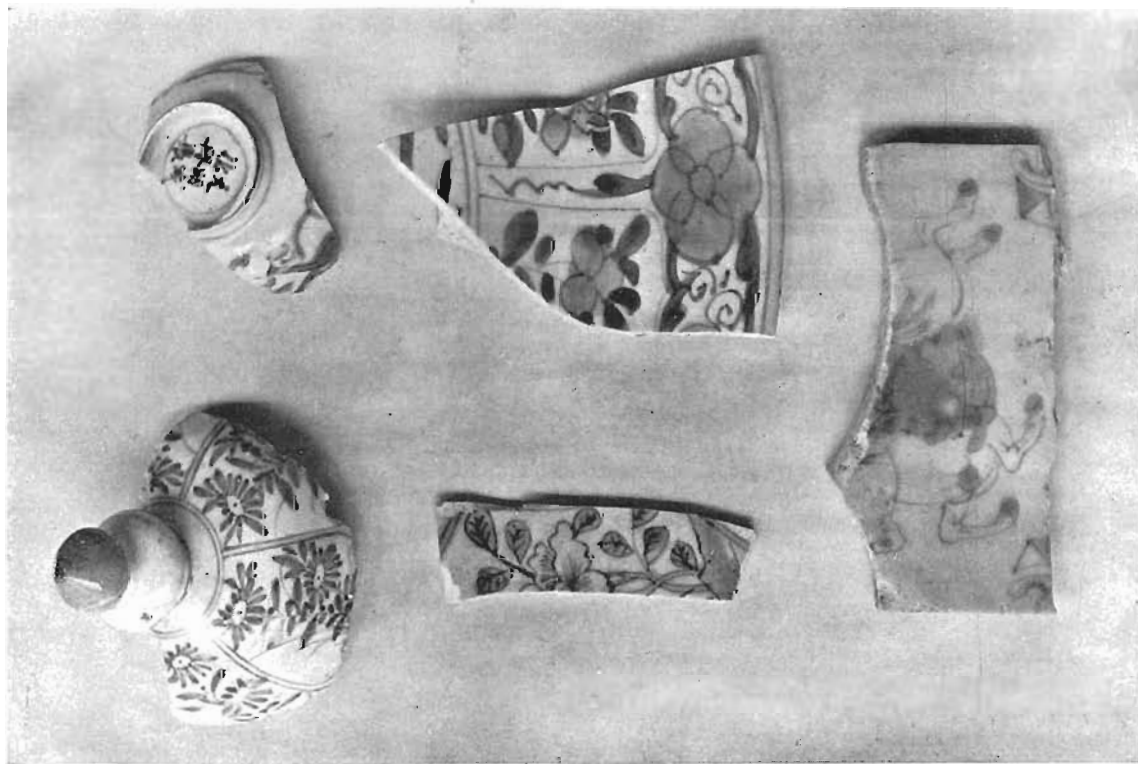
32. Fragmenten van Goudsche pijpen.

33. Scherven van halfporselein van Swatow en Oost-Kwangtoeng. 16e-17e eeuw.

34. Scherven van fijn „kraakporselein” van Kiangsi (links) en grof porselein van Foekiën en Kwangtoeng (rechts). 2e en 3e kwartaal 17e eeuw.

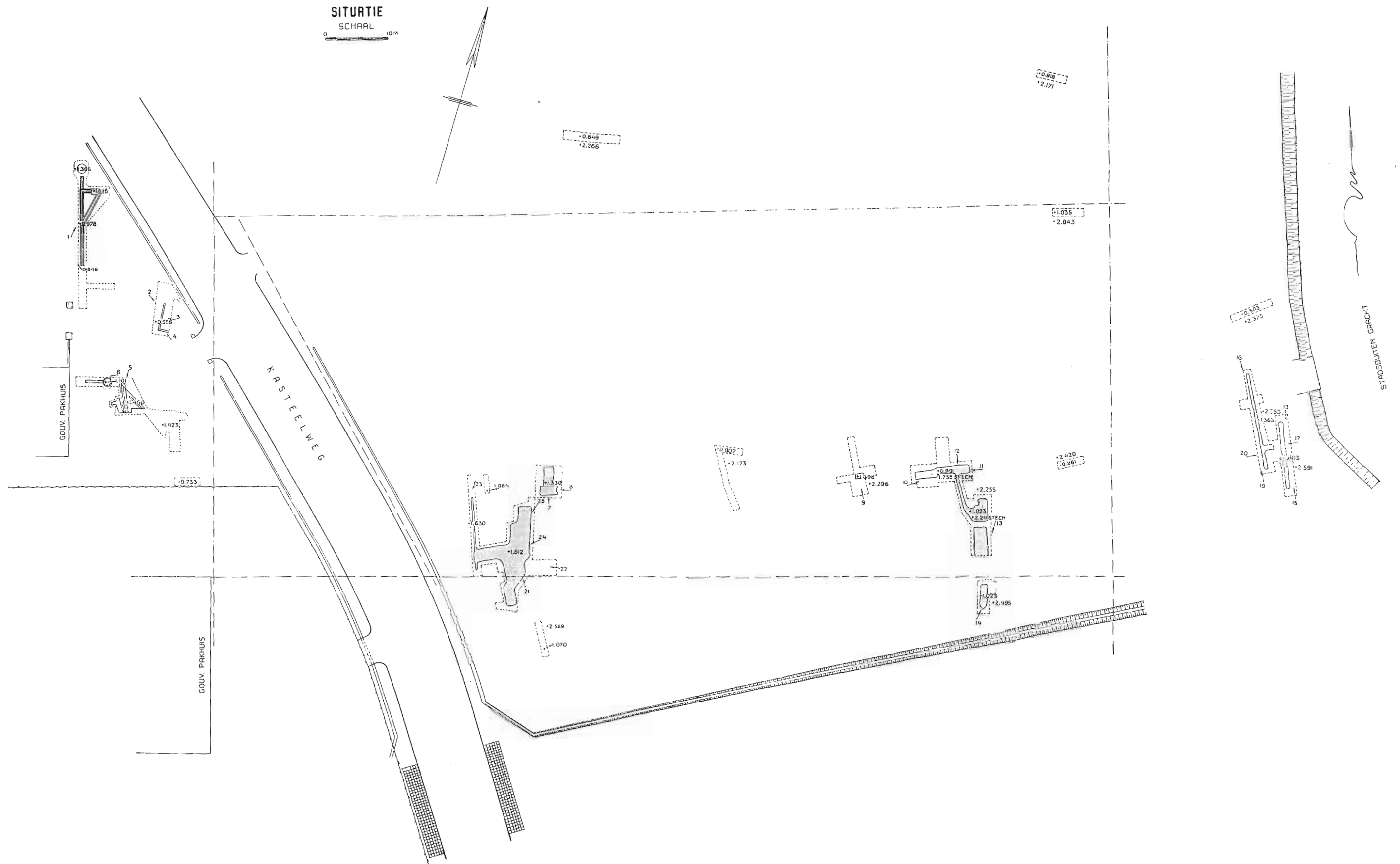
35. Scherven van Chineesch porselein. 4e kwartaal 17e-eeuw.

36. Scherven van Achter-Indisch steengoed. 15e-16e eeuw.

37. Scherven van Japansch porselein (Hirado). 17e-eeuw.

38. Situatie der ontgravingen op het kasteelsterrein te Batavia.